

Аналіз національної законодавчої бази України щодо діючої системи захисту дітей у конфлікті з законом

Квітень 2018 р.

Зміст

I. Резюме	3
II. Вступ	4
III. Державна політика та державне законодавство України щодо дітей у конфлікті з законом (стратегії, закони, їх відповідність/невідповідність міжнародним нормам і стандартам)	6
IV. Державні органи в системі правосуддя (структура, організаційна і методична робота щодо ювенальної спеціалізації)	36
V. Діяльність закладів соціальної реабілітації	58
VI. Співпраця державних органів і служб та громадських організацій (пілотні проекти, конференції, круглі столи, семінари, тренінги, брифінги, відомчі орієнтування)	62
VII. Висновки та пропозиції щодо удосконалення діяльності	63

I. Резюме

Програма Matra 2017 - 2020 Уряду Нідерландів спрямована на зміцнення безпеки та стабільності у Голландії шляхом дво- та багатостороннього співробітництва та підтримки розвитку демократичних багатонаціональних держав, які керуються верховенством права в Центральній та Східній Європі, зокрема в Україні. Передумовою правової держави є забезпечення того, щоб усі діти мали доступ до правосуддя. Діти мають особливі права та потреби, які можуть бути реалізовані лише через систему захисту і забезпечення у відповідності до їх віку, зрілості та розвитку. Саме для цього потрібні узгоджені та інтегровані системи захисту дітей і правосуддя. Таким чином, Нідерландська секція організації «Міжнародний захист дітей» (DCI-ЕСРАТ NL) в тісному співробітництві з Всеукраїнською фундацією «Захист прав дітей» у якості місцевого партнера розробила програму, спрямовану на надання підтримки уряду України у розробці інтегрованих систем захисту дітей та правосуддя з метою кращого захисту прав дітей у конфлікті із законом та приведення цих систем у відповідність до міжнародних та європейських стандартів з прав людини та прав дітей.

Загальна мета цього аналізу полягає в тому, щоб:

- а) оцінити інституційну та правову основи в державі Україна щодо відповідності міжнародним та європейським стандартам захисту прав дітей;
- б) оцінити сильні та слабкі сторони діючих систем захисту дітей та правосуддя для визначення шляхів вдосконалення, покращення та зміцнення цих систем в кращих інтересах дитини.

II. Вступ

Для України наявність елементів системи захисту дітей у конфлікті з законом не є чимось новим.

У 1897 році, коли Україна знаходилася в складі Російської імперії, існував закон «Про зміну форм та обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх та неповнолітніх, а також законоположень про їх караність». Крім того, існували спеціалізовані суди для молодих людей, які порушили закон, їх називали «дитячими судами». До 1917 року такі суди працювали в декількох містах України, зокрема Києві, Харкові, Катеринославі (нині Дніпро), Миколаєві та Одесі. Судді у таких судах призначалися з представників місцевої громади, були відповідальними за розгляд справ стосовно неповнолітніх, а також здійснювали контроль з боку суду за роботою соціальних служб та установ, які надавали послуги неповнолітнім. «Дитячі суди» було суто місцевими ініціативами, їх діяльність регулювалася місцевими правовими актами, вони створювалися за рішенням органів місцевого самоврядування та фінансувалися з бюджету територіальної громади.

У січні 1918 року Радянський уряд запровадив новий закон, який суттєво змінив формальний порядок розгляду справ неповнолітніх правопорушників. Замість судів їх справи почали розглядатися виключно позасудовими органами – спеціальними комісіями у справах неповнолітніх. До складу комісії входив суддя, педагог та лікар. Під час розгляду справи неповнолітнього враховувалися особисті та соціальні фактори впливу (наприклад, соціальна недбалість, фізичний стан, особистість правопорушника). За будь-яких обставин комісія не мала права направляти неповнолітнього правопорушника до пенітенціарного закладу. Молоді правопорушники отримували покарання виключно в рамках проведення з ними медико-педагогічної роботи.

У 1935 році вік неповнолітніх, за якого наставала кримінальна відповідальність, було знижено до 12 років. Тоді ж було відновлено застосування до неповнолітніх усіх видів покарань, ліквідовано окреме провадження у справах неповнолітніх та комісії у справах неповнолітніх.

Підходи, що застосовувалися до підлітків, які вчинили правопорушення, перестали враховувати їх вік або вплив складних соціальних умов на особистість правопорушника.

У 1971 році були відновлені положення щодо урахування факторів, які могли обумовити кримінальну поведінку неповнолітнього, коли Кримінально-процесуальний Кодекс було доповнено положеннями про спеціальний розгляд справ неповнолітніх. Ці положення визначали, що установи, які працюють з молоддю на етапах досудового і судового розгляду, повинні вивчати стан здоров'я, фізичні та особисті характеристики неповнолітнього, умови проживання, а також інші обставини, що могли вплинути на виховання неповнолітнього, наявність дорослих, які б могли спонукати його до вчинення злочину.

Якщо суд визначав, що молода особа, яка вчинила правопорушення, не являє собою ризику для громадської безпеки, суд мав право закрити справу та застосувати заходи виховного впливу до такого неповнолітнього.

Крім того, прокурори мали дискреційне право закрити кримінальну справу, якщо вважали можливим виправлення неповнолітнього без судового розгляду і призначення покарання, з передачею справи на розгляд товариського суду, з передачею неповнолітнього на поруки тощо.

III. Державна політика та державне законодавство України щодо дітей у конфлікті з законом (стратегії, закони, їх відповідність/невідповідність міжнародним нормам і стандартам)

У незалежній Україні питання системи правосуддя для неповнолітніх є предметом постійних дискусій, починаючи із включення його до першої концепції судової реформи.

У 1995 році Верховна Рада України ухвалила **Закон «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх»**, який зокрема передбачав запровадження інституту судових вихователів в судах з метою контролю виконання рішень стосовно неповнолітніх. Проте цей інститут не було застосовано на практиці, а у 2007 році таку норму було виключено з закону.

З 2000 року Україна зробила декілька важливих кроків стосовно реалізації власних міжнародних зобов'язань щодо захисту дитинства, соціальної роботи з дітьми та молоддю, попередження насильства в сім'ї. Зроблено багато зусиль з метою покращення захисту прав дітей та вирішення проблем молоді групи ризику, у тому числі схвалено Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, прийнято низку Законів, спрямованих у тому числі на посилення захисту прав і ресоціалізацію неповнолітніх відповідно до міжнародних норм і стандартів.

Окрім цього, за останні п'ять років прийнято низку інших вагомих нормативно-правових актів, спрямованих на поліпшення національного

законодавства у сфері захисту прав дітей, удосконалення превентивної та профілактичної роботи, створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які опинилися у конфлікті із законом, серед яких Стратегія розвитку освіти на період до 2021 року та відповідний план заходів; Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року; Стратегія розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року; Концепція Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021 року»; Національна стратегія у сфері прав людини на період до 2020 року та відповідний план дій; Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016-2020 роки.

Серйозним недоліком у роботі органів, служб і закладів, відповідальних за проведення профілактичної та соціально-виховної роботи, надання соціальних, освітніх та інших видів послуг є відсутність дієвих програм профілактики і втручання, спрямованих на зменшення впливу факторів ризику, які обумовлюють протиправну поведінку підлітків. Послуги, що можуть отримати неповнолітні, які вчинили правопорушення, зосереджуються на виправленні помітної і/чи довгострокової руйнівної поведінки, а не на подоланні чинників, що зумовили протиправну поведінку. Органи, що уповноважені проводити профілактику правопорушень серед неповнолітніх і працюють з неповнолітніми у конфлікті з законом, не дотримуються принципів таких принципів як втручання на ранньому етапі, пропорційності та відповідності втручання.

В Україні немає окремого державного органу, який би відповідав за профілактику злочинності серед неповнолітніх. Більшість функцій, пов'язаних з протидією злочинності серед неповнолітніх, покладаються на органи та служби Національної поліції, Міністерства освіти і науки, Міністерства юстиції, Міністерства соціальної політики, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства молоді та спорту та інших органів.

У 2010 році наказом Міністра юстиції було утворено робочу групу з впровадження в Україні системи ювенальної юстиції (пізніше через спротив певних груп проти терміну «ювенальна» - кримінальної юстиції щодо неповнолітніх), проте підготовлені нею законопроекти не знайшли своєї реалізації.

У подальшому не було жодних планів, спільних заходів, цілей чи стратегій, що мають на меті об'єднати зусилля усіх заінтересованих осіб у сфері профілактики.

Саме тому у 2017 році з метою запровадження між інституційної платформи для системного обговорення та вирішення проблемних питань розвитку правосуддя щодо неповнолітніх, прийняття узгоджених рішень, що відповідають інтересам дитини, було утворено тимчасовий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України – Міжвідомчу координаційну раду з питань правосуддя щодо неповнолітніх, яка запросила до співпраці державні органи і громадські організації, у тому числі Всеукраїнську фундацію «Захист прав дітей».

У даний період здійснюється спільна робота над проектом Національної стратегії реформування системи юстиції щодо неповнолітніх на період до 2020 року (далі – Стратегія) зумовлено необхідністю вдосконалення механізмів правосуддя щодо неповнолітніх на засадах забезпечення їх прав та найкращих інтересів, розвитку дієвих програм профілактики злочинності серед неповнолітніх, забезпечення ефективних заходів соціальної адаптації та реабілітації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом.

Прийнятий у 2001 році **Кримінальний кодекс** (далі КК) передбачає кримінальну відповідальності за злочини всіх категорій осіб, яким до вчинення злочину виповнилося **шістнадцять** років.

Особи, що вчинили злочини у віці **від чотирнадцяти до шістнадцяти років**, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство, умисне тяжке і середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, насильницькі статеві злочини, злочини проти чужого майна, хуліганство.

Розділ XV передбачає особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх та їх покарання, що є м'якішим порівняно з нормами для дорослих.

Статтею 37 Конвенції встановлено, що ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років.

Покарання за вчинення злочину призначається судом у межах відповідної санкції статті КК. При цьому КК не передбачає таке покарання як смертна кара. Водночас частиною другою статті 64 КК визначено, що довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років.

Таким чином, кримінальне законодавство України в повній мірі узгоджується зі згаданими положеннями Конвенції.

До неповнолітніх судом можуть бути застосовані як основні види покарань штраф у разі наявності достатнього для його сплати майна, позбавлення волі на певний строк – не більше 10 років і у виняткових випадках – до 15 років, і тільки з 16 років - громадські або виправні роботи і арешт. Можуть бути застосовані додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Необхідно відзначити досить обмежене коло покарань, виходячи із міжнародних норм і стандартів:

Правило 18 Мінімальних стандартних правил ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») (далі Пекінські правила):

Задля забезпечення більшої гнучкості та задля уникнення, при можливості, розміщення у виправні заклади, компетентний орган влади повинен при вирішенні справи володіти широким комплексом засобів впливу. Такими засобами можуть бути

Конвенція про права дитини (далі Конвенція), 1989 р., п.4 ст. 40:

Необхідна наявність таких різних заходів, як догляд, положення про опіку і нагляд, консультативні послуги, призначення випробного строку виховання, програми навчання і професійної підготовки, та інших форм догляду, що замінюють догляд в установах, з метою забезпечення такого поведіння з дитиною, яке забезпечувало б її добробут і відповідало її становищу та характеру злочину.

Пункти 1.5 і 8.2 Мінімальних стандартних правил ООН, які стосуються заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням («Токійські правила»)(далі Токійські правила):

1.5. Держави-члени розробляють заходи, не пов'язані з тюремним ув'язненням, в рамках своїх правових систем з метою забезпечення інших можливостей, скорочуючи тим самим застосування тюремного ув'язнення, і з метою раціоналізації політики в області кримінальної юстиції з урахуванням необхідності дотримання прав людини, вимог соціальної справедливості і потреб правопорушника щодо повернення до нормального життя у суспільстві.

8.2 Органи, які приймають вироки, можуть передбачати у справах такі санкції:

- (a) усні санкції, такі як зауваження, догана і попередження;
- (b) умовне звільнення від відповідальності;
- (c) поразка у громадянських правах;

- (d) економічні санкції і грошові покарання, такі, як одноразові штрафи і поденні штрафи;
- (e) конфіскація чи позбавлення права власності на майно;
- (f) повернення майна жертві чи постанова про компенсацію;
- (g) умовне покарання чи покарання з відтермінуванням;
- (h) умовне звільнення із ув'язненням та судовий нагляд;
- (i) постанова про виконання суспільно-корисних робіт;
- (j) скерування до центру відвідування;
- (k) домашній арешт;
- (l) будь-який інший вид звернення, не пов'язаний з тюремним ув'язненням;
- (m) якесь поєднання зазначених вище заходів.

Перелік заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, що застосовуються до неповнолітніх відповідно до Кримінального кодексу України, – надто обмежений і не відповідає міжнародним стандартам.

Крім того, серед них лише штраф застосовується до осіб віком до 16 років, і малоімовірно, що ці неповнолітні матимуть можливість сплатити штраф у зв'язку з відсутністю незалежних доходів.

Потребує вирішення проблема відсутності механізму заміни штрафу іншим видом покарання для неповнолітніх осіб, які не мають самостійного джерела доходів, з метою дотримання принципу індивідуалізації покарання.

У статті 99 КК передбачено, що до неповнолітнього, що не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення, засудженого за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання лише у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, може бути застосовано покарання у виді громадських робіт або виправних робіт згідно з положеннями статей 100, 103 цього Кодексу.

Однак ці покарання можуть призначатися неповнолітнім лише при досягненні 16 років.

Пункти 1.5 і 14.3 Токійських правил:

1.5 Держави-члени розробляють заходи, не пов'язані з тюремним ув'язненням, в рамках своїх правових систем з метою забезпечення інших можливостей, скорочуючи тим самим застосування тюремного ув'язнення, і з метою раціоналізації політики в області кримінальної юстиції з урахуванням необхідності дотримання прав людини, вимог соціальної справедливості і

потреб правопорушника щодо повернення до нормального життя у суспільстві.

14.3. Неспроможність застосувати засіб, не пов'язаний із ув'язненням, автоматично не веде до застосування засобів, пов'язаних з ув'язненням.

Рекомендується розробити програму альтернатив штрафу, щоб дати можливість неповнолітнім відпрацьовувати свої штрафи.

Передбачено за певних підстав звільнення неповнолітнього судом від кримінальної відповідальності - тобто без повного судового розгляду і призначення покарання - із застосуванням примусових заходів виховного характеру, звільнення від відбування призначеного покарання у виді арешту або позбавлення волі з випробуванням на іспитовий строк тривалістю від одного до двох років, звільнення від призначеного покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі.

Слід зазначити, що і кримінальне, і процесуальне законодавство України передбачають можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності тільки через судову процедуру.

Поряд з тим в коментарях пункту 11 Пекінських правил наголошується, що закриття справи, в тому числі вилучення її з відання кримінального правосуддя і часто передача допоміжним службам громади, зазвичай практикується на офіційній і неофіційній основі в багатьох правових системах. Ця практика дозволяє обмежити негативні наслідки процедури здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (наприклад, клеймо судимості і вироку). У багатьох випадках найкращі результати дає невтручання з боку компетентних органів влади. Таким чином, припинення справи на самому початку може дати оптимальний результат. Це особливо стосується справ, які пов'язані з серйозним порушенням, і коли сім'я, школа або інші інститути, що здійснюють неофіційний соціальний контроль, вже прийняли або мають намір вжити належні конструктивні заходи впливу. Як вказується в правилі 11.2, припинення справи може бути здійснено на будь-якому етапі прийняття рішення – поліцією, прокуратурою або іншими установами, наприклад, судами, трибуналами, радами або комісіями. Воно може бути здійснено одним, кількома або всіма органами влади, відповідно до правил і політики відповідних систем і згідно з даними Правилами. Закриття справи не повинно обмежуватися лише дрібними справами, і тому воно може бути важливим засобом.

У всіх рішеннях, прийнятих в контексті здійснення правосуддя найкраще справах неповнолітніх, головним міркуванням має бути забезпечення інтересів дитини. Діти відрізняються від дорослих їхнім фізичним і психологічним розвитком і своїми емоційними та освітніми потребами. Такі відмінності складають основу для визнання меншою провини за дітьми, які перебувають у конфлікті з законом (пункт 10 Зауважень загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини „Права дітей в рамках відправлення правосуддя по відношенню до неповнолітніх” (далі Зауважень загального порядку) .

Примусові заходи виховного характеру застосовуються до неповнолітнього, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо буде визнано, що його виправлення можливе без призначення або застосування покарання. Їх застосування не прирівнюється до судимості і в подальшому неповнолітній не вважається таким, що був засуджений за злочин.

Суд застосовує до неповнолітнього один або кілька одночасно таких заходів:

- застереження;
- обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх заміняють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

Поряд із дорослими неповнолітні також можуть бути звільнені судом від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, у зв'язку з примиренням винного з потерпілим, у зв'язку з передачею особи на поруки, у зв'язку із зміною обстановки.

Строки давності притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності менші, ніж для дорослих.

В Особливій частині КК передбачено відповідальність дорослих за спеціальні злочини проти неповнолітніх, зокрема за втягнення їх в

протиправну діяльність, ухилення від сплати аліментів на утримання дітей, розбещення неповнолітніх тощо, а також посилену відповідальність за вчинення злочинів загального характеру, якщо потерпілими є неповнолітні чи особливо малолітні.

Прийнятий у 2012 році **Кримінальний процесуальний кодекс (далі КПК)** визначає терміни «малолітня особа» - дитина до досягнення нею чотирнадцяти років; «неповнолітня особа» - малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Будь-який судовий розгляд питань кримінального провадження щодо неповнолітнього здійснюється суддею, уповноваженим згідно із **Законом «Про судоустрій і статус суддів»** на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх, а в разі колегіального складу суддів лише такий суддя може бути головуючим.

Участь захисника в такому провадженні є обов'язковою, до участі в процесуальних діях з неповнолітнім – підозрюваним, обвинуваченим, а також потерпілим - залучається також його законний представник, яким можуть бути батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності - опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній.

На захист майнових прав неповнолітнього потерпілого може бути поданий цивільний позов у кримінальному провадженні його законним представником чи прокурором.

Допит малолітньої або неповнолітньої особи (у тому числі потерпілого чи свідка) та інші слідчі дії мають проводитися у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності - лікаря.

передбачають встановлення під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, крім обставин злочину, також відомостей про неповнолітнього та інші дані, що мають значення для правильного прийняття рішень.

- Зокрема:

- повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною

хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними;

- ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;
- умови життя та виховання неповнолітнього;
- наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

Закріплення в статті 485 КПК додаткових обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, є позитивним прикладом втілення в життя пункту 5 Пекінських правил та пункту 17.

У разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза.

Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза.

При дослідженні умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого належить з'ясувати:

- склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї;
- обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього;
- зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою.

Ці норми відображають принцип, закріплений в пункті 16 Пекінських правил, зокрема у всіх випадках, за винятком дрібних правопорушень, до винесення компетентним органом влади остаточного рішення, попереднього вироку, необхідно ретельно вивчити оточення і умови, в яких живе неповнолітній, або обставини, при яких було вчинено правопорушення, з тим

щоб сприяти винесенню компетентним органом влади розумного судового рішення у справі.

За наявності підстав, передбачених КПК, до неповнолітнього з урахуванням його вікових та психологічних особливостей, роду занять може бути застосовано запобіжні заходи.

Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам ухилення неповнолітнього від слідства чи суду, вчинення ним нових злочинів тощо.

Згідно з пунктом b частини першої статті 37 Конвенції держави-учасниці забезпечують, щоб жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно з законом та використовуються лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу.

Проте практика застосування вказаних положень має ряд негативних прикладів, які існують і на сьогоднішній день.

Існує низка рішень Європейського Суду проти України, в яких було встановлено порушення права на свободу неповнолітнього саме у зв'язку із обранням відносно неї запобіжних заходів.

У справі «Свершов проти України» від 27.11.2008 Суд констатував порушення вимог статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі Європейська конвенція) стосовно неповнолітнього. У пункті 63 рішення Суд зазначив, що національні суди при розгляді питання продовження тримання під вартою неповнолітнього жодного разу не розглядали можливості обрання альтернативного запобіжного заходу замість тримання під вартою і, посилаючись переважно на тяжкість злочинів, продовжували тримати заявника під вартою на підставах, які не можна вважати «відповідними і достатніми». У пункті 64 рішення Суд, визнаючи наявність порушення пункту 3 статті 5 Конвенції, зазначив, що «взято до уваги й те, що, хоча захисник закликав враховувати вік неповнолітнього заявника, органи влади, як видно з матеріалів справи, ніколи не приймали до уваги цей факт, коли виносили рішення про тримання його під вартою».

Порушення вимог пункту 3 статті 5 Європейської Конвенції у справі «Корнейкова проти України» встановлено з огляду на необґрунтованість

постанови Держинського районного суду м. Харкова про обрання за-явниці запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, оскільки при її постановленні не було належно враховано стан здоров'я за-явниці й те, що вона була неповнолітньою, а згідно з чинним законодавством до неповнолітніх такий запобіжний захід міг бути за-стосований лише у виключних випадках.

У справі «Будан проти України» Суд констатував порушення пункту 1 статті 5 Європейської Конвенції у зв'язку із необґрунтованим обранням неповнолітньому заявнику запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Зокрема:

у заявника було постійне місце проживання, де він жив зі своєю матір'ю, матеріальне становище якої не є фактором, що має враховуватися при ухваленні рішення про взяття під варту (пункт 28 рішення);

органами влади не розглядалась можливість передачі заявника під нагляд його матері відповідно до статті 436 КПК, незважаючи на те, що було відомо її ім'я та місце проживання. Зокрема, національні органи влади не повідомили матір про затримання заявника або не доклали будь-яких зусиль для збирання й оцінки інформації про її бажання та здатність впродовж розслідування забезпечувати його належну поведінку, а також не надали правової оцінки можливості передати неповнолітнього під нагляд батьків (пункт 29 рішення).

Як негативний приклад - на підставі ухвали Обухівського районного суду Київської області до неповнолітньої дівчини, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 185 (крадіжка) КК, тобто не тяжкий злочин, застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою.

Може застосовуватися передання неповнолітніх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, для чого суд зобов'язаний зібрати відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім і впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітнім.

Стаття 496 передбачає, що про час і місце судового розгляду за участю неповнолітнього обвинуваченого суд повідомляє відповідну службу у справах дітей та уповноважений підрозділ органів Національної поліції. Суд має право також викликати в судове засідання представників цих установ, які мають право заявляти клопотання, ставити запитання неповнолітньому обвинуваченому, його законному представнику, потерпілому, свідкам,

експерту і спеціалісту, висловлювати думку з приводу найбільш доцільних заходів щодо обвинуваченого з метою його перевиховання.

Параграф 2 глави 38 передбачає застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Таке провадження здійснюється внаслідок вчинення особою, яка після досягнення одинадцятирічного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність.

Під час досудового розслідування за участю захисника проводяться необхідні процесуальні дії для з'ясування обставин вчинення суспільно небезпечного діяння та особи неповнолітнього.

За наявності достатніх підстав вважати, що такий неповнолітній вчинив суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину, він може бути поміщений у приймальник-розподільник для дітей на строк до тридцяти днів на підставі ухвали слідчого судді, суду за клопотанням прокурора згідно з правилами обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

У разі підтвердження вчинення такою особою діяння з ознаками злочину прокурор надсилає клопотання про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру до суду. Судовий розгляд здійснюється в судовому засіданні за участю прокурора, законного представника, захисника та представників служби у справах дітей і уповноваженого підрозділу органів Національної поліції, якщо вони з'явилися або були викликані в судове засідання, за загальними правилами.

Суд з'ясовує, чи мало місце суспільно небезпечне діяння і чи вчинено воно неповнолітнім у віці від одинадцяти років до настання віку, з якого настає кримінальна відповідальність за це діяння, у разі підтвердження цих обставин вирішує, чи слід застосувати до нього примусовий захід виховного характеру і який саме.

Ухвалою суду за місцем спеціальної навчально-виховної установи неповнолітній може бути достроково звільнений від примусового заходу виховного характеру за клопотанням неповнолітнього, його захисника, законного представника або прокурора, якщо поведінка неповнолітнього під час перебування у навчально-виховній установі свідчить про його перевиховання.

Норми цього параграфу, що створюють враження притягнення дитини до кримінальної відповідальності, суперечать міжнародним стандартам, оскільки особу, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, необхідно «виводити із кримінального провадження», що буде відповідати позиції, викладеній у звіті Комітету ООН з прав дитини CRC/C/UKR/CO/3-4 від 21.04.2011.

Загалом процедура розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх втілює низку таких гарантій щодо справедливого судового розгляду, як загальний принцип презумпції невинуватості (стаття 62 Конституції України, стаття 17 КПК, пункт 7 Пекінських правил, пункт 42 Зауважень загального порядку тощо), забезпечення права на захист, яке проявляється в тому, що участь захисника у справах щодо неповнолітніх обвинувачених або при застосуванні заходів виховного характеру є обов'язковою, участь в провадженні законних представників, що відповідає, серед іншого, пункту 7 Пекінських правил, пункту 49 Зауважень загального порядку.

Проте низка норм КПК не повністю відповідають міжнародним нормам і стандартам.

Стаття 27 КПК встановлює, що кримінальне провадження в судах усіх інстанцій здійснюється відкрито, за деякими виключеннями. Зокрема якщо обвинуваченим є неповнолітній, слідчий суддя, суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні впродовж усього судового провадження або його окремої частини.

Невідповідність:

Правило 8.1. Пекінських правил:

Право неповнолітнього на конфіденційність має поважатись на всіх етапах, щоб уникнути спричинення їй чи йому шкоди через неналежне розголошення чи через таврування.

Стаття 40 Конвенції:

Підпункт 2 Держави-учасниці, зокрема, забезпечують, щоб: (b) кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, мала принаймні такі гарантії:

(vii) повна повага її особистого життя на всіх стадіях розгляду.

Пункти 64-67 Зауважень загального порядку:

Щоб забезпечити приватність дитини, більшість держав-учасниць повинні брати за правило – іноді з можливістю винятків – що судові чи інші

слухання у справі малолітнього обвинуваченого про порушення кримінального законодавства повинні відбуватися за зачиненими дверима.

Стаття 44 КПК передбачає, що батьки, опікуни можуть бути залучені як законні представники неповнолітнього і користуватися процесуальними правами особи, інтереси якої вони представляють, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена представнику. Тобто права законних представників є неконкретними і неповними.

Невідповідність:

Правило 15.2. Пекінських правил:

Батьки чи опікун мають право брати участь у провадженні, і компетентний орган може вимагати від них присутності в інтересах неповнолітнього.

Пункт 14 Рекомендації CM/REC(2008)11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Про Європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо яких застосовуються санкції або заходи»:

Будь-яка система правосуддя, розглядаючи справу щодо неповнолітніх осіб, повинна належним чином враховувати права та обов'язки батьків та опікунів і, наскільки це можливо, залучати їх до участі у провадженні та виконання санкцій чи заходів, окрім випадків, коли це не відповідає найкращим інтересам неповнолітнього...

Конвенція: Підпункт 40(2)(b)(ii) визначає, що якщо доречно, то батьків слід повідомити «негайно і безпосередньо» про обвинувачення проти дитини.

Пункт 54 Зауважень загального порядку.

Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (далі Ер-Ріядські керівні принципи), (1990)

Додаток

Принцип 12 визнає: «...сім'я – це центральна одиниця, відповідальна за первинну соціалізацію дітей ...»

Стаття 211 КПК передбачає, що строк затримання особи **будь-якого віку** без ухвали слідчого судді, суду не може перевищувати **сімдесяти двох годин** з моменту затримання. Затримана без ухвали слідчого судді, суду особа не пізніше шістдесяти годин з моменту затримання повинна бути звільнена або доставлена до суду для розгляду клопотання про обрання стосовно неї запобіжного заходу.

Невідповідність:

Пункт 83 Зауважень загального порядку:

Кожна дитина, заарештована та позбавлена свободи, постає перед компетентним органом для визначення законності (продовження) такого позбавлення волі протягом 24 годин.

Стаття 3.2.-2 Модельного закону про кримінальну юстицію щодо неповнолітніх, Управління ООН по боротьбі з наркоманією та злочинністю (UNODC):

2. Наприкінці періоду перебування тримання під вартою у поліції, який не може перевищувати 24 години, неповнолітній повинен постати перед компетентним судовим органом, який приймає рішення щодо застосування запобіжного заходу у вигляді затримання.

Стаття 227 КПК передбачає, що при проведенні слідчих дій за участю неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря, яким до початку слідчої (розшукової) дії законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право за дозволом ставити уточнюючі запитання неповнолітній особі.

Однак не вказано, чи усі ці особи повинні бути присутніми одночасно, чи достатньо участі однієї з них, за яких обставин необхідно залучати лікаря. Не визначено, які функції та обов'язки цих осіб у кримінальних провадженнях.

Стаття 226 КПК передбачає, що до початку допиту цим особам роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми при допиті, а також право заперечувати проти запитань та ставити запитання.

Тобто на відміну від допит під час інших слідчих дій єдине право педагога, психолога чи лікаря – це право ставити неповнолітньому уточнюючі запитання. Лише присутність таких осіб без будь-яких чітких та визначених функцій і процесуальних прав, по суті, не забезпечує їх належної участі у провадженні.

Невідповідність:

Пункт 64 Підрозділу 6 Розділу D Глави IV Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього дитині (далі Керівних принципів):

Опитування та збір заяв дітей повинні, наскільки це можливо, проводитися кваліфікованими фахівцями. Необхідно докласти всіх можливих

зусиль для збирання свідчень дітей у найбільш сприятливому оточенні та за найсприятливіших умов, з урахуванням віку, зрілості та рівня розуміння, а також будь-яких труднощів у спілкуванні, які вони можуть мати.

Стаття 484 КПК передбачає, що кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, в тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх.

Однак в законі не існує положення, яке б гарантувало поєднання такої спеціалізації із відповідними знаннями та навичками. Більше того, немає також положення, яке б визначало, що такий «спеціально уповноважений» слідчий повинен відповідати будь-яким кваліфікаційним вимогам, наприклад, щодо наявності досвіду роботи, спеціального навчання тощо.

Відсутні норми щодо спеціальної підготовки спеціалізованих прокурорів і адвокатів.

Невідповідність:

Пункти 14 і 15 підрозділу 4 розділу А глави IV Керівних принципів:

Усі фахівці, які працюють з дітьми і для дітей, повинні отримувати необхідну міждисциплінарну підготовку з питань прав і потреб дітей різних вікових груп, а також щодо процедур, адаптованих до них.

Фахівці, які мають безпосередній контакт із дітьми, також повинні бути навчені спілкуватися з дітьми будь-якого віку та стадії розвитку, а також із дітьми, що знаходяться в умовах особливої вразливості.

Підтверджено:

Зауваження загального порядку, пункти 40 - 58.

Правило 12 Пекінських правил.

Ер-Рядські керівні принципи.

Стаття 489 КПК передбачає, що неповнолітній підозрюваний чи обвинувачений повідомляється або викликається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом через його батьків або інших законних представників. Інший порядок допускається лише в разі, якщо це зумовлюється обставинами, встановленими під час кримінального провадження.

Невідповідність:

Пункт 3 підрозділу 1 розділу А глави IV Е Керівних принципів:

Як правило, і дитина, і батьки або законні представники дитини повинні отримувати інформацію безпосередньо. Надання інформації батькам не повинно використовуватись в якості альтернативи надання інформації самій дитині.

Правило 7.1 Пекінських правил:

7.1. Основні процесуальні гарантії, такі як презумпція невинуватості, право бути повідомленим про пред'явлене обвинувачення.

Конвенція, підпункт 40(2) (b)(ii):

(ii) Бути негайно і безпосередньо поінформованою про обвинувачення проти нього чи неї.

Зауваження загального порядку: пункти 47 і 48.

В Україні вважається, що неповнолітній достатньо зрілий, щоб нести кримінальну відповідальність з 16 років, а у деяких випадках – з 14 років. Водночас такому неповнолітньому не дозволяється отримувати повістки про виклик. Отже, процедура виклику неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого не відповідає міжнародним стандартам та має бути змінена.

У статті 492 передбачено лише, що затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання вказаним у КПК ризикам.

Невідповідність:

Пункт 18 Рекомендації Rec(2003)20 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Про нові способи роботи зі злочинністю серед неповнолітніх та значення юстиції щодо неповнолітніх»:

Ухвалюючи рішення про необхідність застосування попереднього ув'язнення по відношенню до неповнолітньої особи, підозрюваної у вчиненні злочину, суди, з метою попередження повторного вчинення злочину, повинні зробити повну оцінку ризиків на основі повної та достовірної інформації про особу неповнолітнього і соціальні обставини.

Застосування запобіжного заходу у вигляді затримання чи тримання під вартою повинно базуватися на комплексній оцінці неповнолітнього. КПК вимагає від суду оцінити особистість обвинуваченого та відповідні ризики, перш ніж приймати рішення про затримання. Однак у КПК нічого не сказано про джерела такої інформації та процедуру оцінки. Вирішенням проблеми

могло б стати впровадження доповідей, аналогічних тим, що готуються у цілях призначення покарання. Однак у зв'язку із браком часу, необхідного для належної оцінки неповнолітнього на початковій стадії, такі доповіді могли б подаватися суду у разі, якщо суд розглядає питання продовження строку тримання під вартою. Ця доповідь могла б готуватися під час початкового (якомога коротшого) строку тримання під вартою.

Стаття 499 про досудове розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, згідно з загальними правилами, передбаченими КПК. Відсутність чітких положень КПК стосовно процесуальних прав цих осіб не відповідає міжнародним стандартам – не лише стандартам кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, а й загальним стандартам, які застосовуються до дорослих.

Невідповідність:

Пункт 13 Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи для держав-учасниць щодо європейських правил для неповнолітніх правопорушників, що підлягають застосуванню санкцій чи заходів:

Неповнолітні мають не менше законних прав та гарантій, аніж дорослі правопорушники згідно із загальними правилами кримінальних проваджень.

Правило 7.1. Пекінських правил:

Такі базові процесуальні гарантії, як презумпція невинуватості, право бути повідомленим про висунуте обвинувачення, право на відмову давати свідчення, право на захисника, право на присутність батька чи матері або опікуна, право на очну ставку зі свідками та їхній перехресний допит, а також право на апеляцію у вищій інстанції, повинні бути гарантованими на всіх етапах судового провадження.

Пункт 2 розділу Е Керівних принципів:

Дітям, як і дорослим, повинні бути гарантовані елементи належного судового процесу, такі як принципи законності і пропорційності, презумпція невинуватості, право на справедливий суд, право на правову допомогу, право на доступ до суду і право на апеляцію, і ці права не можуть бути скорочені до мінімуму, і у них дитині не може бути відмовлено під приводом захисту найкращих інтересів дитини.

Як уже зазначено, у КПК відсутнє правове регулювання альтернативної процедури до судового розгляду, яка б сприяла максимальному виведенню

дитини із сфери кримінальної юстиції, що може проявлятися у формі медіації, примирення, удосконаленні процедури звільнення від кримінальної відповідальності.

Такі програми повинні не тільки обмежувати участь неповнолітніх у судових провадженнях, а й сприяти їх виправленню без застосування жорстких заходів відповідальності або впливу.

Невідповідність:

Пунктом b частини третьої статті 40 Конвенції передбачено, що держави-учасниці прагнуть сприяти створенню законів, процедур, органів і установ, що мають безпосереднє відношення до дітей, які, як вважається, порушили кримінальне законодавство, звинувачуються чи визнаються винними в його порушенні, і зокрема, у випадку необхідності і бажаності вжиттю заходів щодо поведження з такими дітьми без використання судового розгляду за умов повного додержання прав людини і правових гарантій.

Впровадження та вдосконалення вказаних процедур буде, окрім іншого, відображати стандарти, закріплені пунктах 24-26 Керівних принципів, та відповідних Рекомендаціях Кабінету Міністрів Ради Європи:

№ (87) 18 щодо спрощення структури системи кримінальної юстиції

№ (99)19 щодо принципів організації медіації у кримінальних справах тощо.

Наприклад, при звільненні від кримінальної відповідальності у зв'язку із застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру таку процедуру можливо застосовувати при вчиненні неповнолітнім умисних злочинів невеликої тяжкості і необережних злочинів середньої тяжкості. При цьому одним із найчастіших злочинів серед дітей є крадіжка (частина 1 статті 185 КК), яка відноситься до злочинів середньої тяжкості, що виключає застосування відповідної процедури.

3 листопада 2016 року Верховна Рада України прийняла за основу черговий законопроект з питань медіації - № 3665 «Про медіацію», але потім його було знято з розгляду.

У розрізі положень Конвенції доцільним кроком є забезпечення єдиного підходу до допиту всіх неповнолітніх, незалежно від того, є особа підозрюваним, потерпілим чи свідком, оскільки на сьогодні КПК диференціює норми щодо допиту неповнолітніх залежно від їх правового статусу у кримінальному провадженні.

Зокрема відсутність врегулювання допиту неповнолітніх потерпілих не узгоджується із стандартами Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства («Лансаротська конвенція», далі Лансаротська конвенція).

Такий підхід є не коректним з огляду на те, що будь-яка дитина, яка бере участь у кримінальному провадженні, потерпає від наслідків зустрічі з системою кримінального судочинства.

Отже додаткові гарантії захисту їх прав та особливі вимоги до процесуальних дій є необхідними та дозволять як попередити негативний вплив на особу неповнолітнього, так і в повній мірі привести законодавство у відповідність до міжнародних норм.

У 2015 році прийнято **Закон «Про пробацію»**, який передбачає три види пробації, у тому числі щодо неповнолітніх.

Досудова пробація - це підготовка персоналом органу пробації досудової доповіді для забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності.

Запровадження інституту досудової доповіді (також у статті 314-1 КПК) також відображає принцип, закріплений в пункті 16 Пекінських правил, щодо вивчення оточення і умов, в яких живе неповнолітній, або обставини, при яких було вчинено правопорушення, з тим щоб сприяти винесенню компетентним органом влади розумного судового рішення у справі.

Наглядова пробація полягає в здійсненні наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням.

Пенітенціарна пробація передбачає підготовку осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання. Орган пробації спільно з державними органами та органами місцевого самоврядування сприяють засудженим, які готуються до звільнення, у визначенні місця проживання після звільнення, влаштуванні до спеціалізованих установ для звільнених, госпіталізації до закладів охорони здоров'я осіб, які потребують стаціонарної медичної допомоги, працевлаштуванні працездатних осіб.

Щодо неповнолітніх віком від 14 до 18 років пробація здійснюється з урахуванням їх вікових та психологічних особливостей і спрямована на забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків.

Досудова доповідь про обвинуваченого неповнолітнього додатково повинна містити інформацію про вплив криміногенних факторів на поведінку особи, рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного вчинення неповнолітнім кримінальних правопорушень.

Пробація щодо неповнолітніх здійснюється органом пробації спільно з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, що здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень.

Орган пробації сприяє залученню засуджених неповнолітніх до навчання та здобуттю ними повної загальної середньої освіти.

Соціально-виховна робота із засудженими неповнолітніми може проводитися із залученням батьків або їхніх законних представників.

Орган пробації спільно з центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері соціальної політики, забезпечує реалізацію пробаційних програм щодо неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням.

Глава 21 прийнятого у 2004 році **Кримінально-виконавчого кодексу** передбачає особливості відбування покарання у виді позбавлення волі неповнолітніми, зокрема особливості відбування покарання у виховних колоніях, заходи заохочення і стягнення, що застосовуються до засуджених неповнолітніх, переведення із виховної колонії до виправної колонії або залишення у виховних колоніях засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку, участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених неповнолітніх.

У 2011 році прийнято **Закон «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк».**

Цей Закон визначає загальні засади соціальної адаптації поряд з дорослими неповнолітніми осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді позбавлення волі на певний строк, засади участі у соціальній адаптації цих осіб підприємств, установ та організацій, об'єднань громадян, а також

фізичних осіб, забезпечує правове регулювання відносин, спрямованих на реалізацію такими особами прав і свобод, передбачених Конституцією та законами України.

До дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, звільнених з установ виконання покарань, органи опіки і піклування застосовують форми їх влаштування.

Неповнолітнім і молодим людям віком до 35 років соціальні послуги надаються центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Уповноважені органи, що проводять соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю, здійснюють соціальний патронаж неповнолітніх осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді:

- визначають потреби в наданні соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, психологічних, юридичних та інформаційних послуг таким особам, які відбули покарання, а також звільненим від подальшого відбування покарання та забезпечують їх соціальне обслуговування;
- здійснюють у разі потреби соціальний супровід таких осіб;
- сприяють зміцненню родинних та суспільно корисних зв'язків таких осіб, здобуттю ними освіти, вирішенню питань трудового і побутового влаштування тощо.

У 2011 році прийнято **Закон «Про безоплатну правову допомогу»**, згідно яким неповнолітні, у тому числі діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які постраждали внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту, мають право на всі види правових послуг, передбачені цим Законом, а саме - захист, здійснення представництва інтересів в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, складення документів процесуального характеру.

У ході законотворення вжито заходів для створення правового механізму щодо можливості застосування законодавства ЄС, що також було корисним в запозиченні ряду підходів по захисту прав дитини.

Так, прийнятий у 2004 році **Закон «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу»** містить положення про те, що метою адаптації законодавства

України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом (ЄС) до держав, які мають намір вступити до нього.

Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу, що в свою чергу є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики.

Одним з основних міжнародних актів, положеннями якого встановлено керівні принципи поведіння з неповнолітніми, а зокрема й у розрізі кримінального процесу є Конвенція, на яку поряд з іншими міжнародними нормами зорієнтована діюча система правосуддя щодо неповнолітніх в Україні.

Зокрема прийнято Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2008 - 2016 роки.

Статтею 2 Конвенції передбачено, що держави-учасниці поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин.

У свою чергу статтею 3 Конвенції передбачено, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Тобто при здійсненні правосуддя щодо неповнолітніх обов'язково повинні враховуватись її вік та особливості життя.

Це визначає необхідність спеціалізації відповідних фахівців.

Статтею 12 Конвенції визначено, що держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Що стосується кримінального провадження, то принцип недискримінації закріплено загальними положеннями КПК, а саме статтею 10, згідно з якою не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками.

Разом з тим певні категорії осіб, зокрема, неповнолітні, користуються додатковими гарантіями.

Зокрема, статтею 484 КПК встановлено, що під час кримінального провадження щодо неповнолітнього, в тому числі під час провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

Такі положення певним чином імплементують також підхід, викладений в пункті 5 Пекінських правил.

Проте це виглядає недостатнім і не орієнтує учасників правовідносин на дотримання принципу «якнайкращих інтересів дитини». Якби це було закріплено в національному законодавстві, то як наслідок могло б змусити учасників правовідносин посилатись на вказаний принцип, згадувати про нього в процесуальних документах і судових рішеннях, що дозволяло б досліджувати його зміст, а відповідно і сприяло його реалізації.

На дотримання вказаного принципу звернуто увагу і в пункті 10 Зауважень загального порядку.

Кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, в тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх.

Стаття 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає у місцевих загальних судах та апеляційних судах спеціалізацію суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Таким чином, певним чином законодавство України відповідає згаданим вимогам міжнародних актів.

Поряд з тим **Закони «Про прокуратуру» і «Про адвокатуру»** не передбачають ювенальну спеціалізацію цих фахівців, при тому що Закон «Про безоплатну правову допомогу» передбачає надання такої допомоги адвокатами неповнолітнім.

Невідповідність:

Важливою гарантією є створення вимог до наявності відповідного досвіду та спеціальної підготовки захисників, які надають правову допомогу у кримінальних провадженнях стосовно неповнолітніх, що буде відповідати пункту 92 Зауважень загального порядку та пунктів 39, 14 і 15 глави IV Керівних принципів, які вказують, що комплексна система юстиції щодо неповнолітніх також вимагає створення спеціалізації в рамках відділу поліції, судової влади, судової системи, прокуратури щодо неповнолітніх, а також спеціалізованих захисників та інших представників, які надають правову чи іншу відповідну допомогу дитині. Також наголошують на потребі проведення спеціалізованих навчань для захисників.

Важливим є питання захисту прав неповнолітніх при притягненні до адміністративної відповідальності за Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП) за вчинення адміністративних правопорушень, які є одними із розповсюджених правопорушень серед дітей. Розгляд таких справ проводиться в судовому порядку, що створює певні помилкові уявлення про судимість і досить негативно впливає на дитину.

При цьому відсутня норма про презумпцію невинуватості.

Невідповідність:

Положення статті 6 Європейської Конвенції закріплюють гарантії для осіб при пред'явленні ним кримінального обвинувачення, зміст якого Європейський Суд розуміє в «автономному значенні», і з врахуванням критеріїв «Енгеля», відносячи до таких порушень і ряд справ про адміністративні правопорушення.

У деяких справах проти України Європейський Суд розглядав питання про віднесення правопорушень, передбачених КУпАП, до «кримінального аспекту» в розумінні Європейської Конвенції, що з огляду на суворість передбаченого покарання правопорушення, не є незначним (див. пункт 33 рішення у справі «Гурепка проти України» (№ 2)) та такі адміністративні

провадженні слід вважати по суті кримінальними і такими, що вимагають застосування всіх гарантій статті 6 Європейської Конвенції.

Пункт 7.1. Пекінських правил:

Основні процесуальні гарантії, зокрема презумпція невинуватості, право бути повідомленим про пред'явлення обвинувачення, право на відмову свідчити, право мати захисника, право на присутність батьків або осіб, що їх замінюють, право на очну ставку із свідками і їхній перехресний допит та право на апеляцію до вищої інстанції мають гарантуватися на всіх етапах судового розгляду.

Стаття 11 Загальної декларації прав людини:

Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

Стаття 40 Конвенції:

(b) Кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, повинна мати принаймні такі гарантії: ...

(i) Презумпцію невинності, поки її вина не буде доведена згідно із законом.

Параграф 2 підрозділу E Керівних принципів:

Дітям, як і дорослим, повинні бути гарантовані елементи належного процесу, такі як принципи законності і пропорційності, презумпція невинуватості, право на справедливий суд, право на правову допомогу, право на доступ до суду і право на апеляцію, і ці права не можуть бути скорочені до мінімуму, і у них дитині не може бути відмовлено під приводом якнайкращого захисту інтересів дитини. Ці гарантії стосуються всіх судових, позасудових і адміністративних процесів.

Стаття 24-1 КУпАП передбачає такі заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх

- зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- попередження;
- догана або сувора догана;
- передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання,

що є досить обмеженим переліком.

Невідповідність:

Стаття 40 Конвенції:

Необхідна наявність таких різних заходів, як догляд, положення про опіку і нагляд, консультативні послуги, призначення випробного строку виховання, програми навчання і професійної підготовки, та інших форм догляду, що замінюють догляд в установах, з метою забезпечення такого поведіння з дитиною, яке забезпечувало б її добробут і відповідає її становищу та характеру злочину.

Перелік стягнень та заходів впливу, встановлений статтею 24-1 КУпАП, слід доповнити такими заходами впливу, як обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки, направлення на проходження пробаційної програми. Такі обмеження можуть застосовуватися і як основний, і як додатковий захід впливу.

Стаття 249 КУпАП передбачає тільки відкритий розгляд справи про адміністративне правопорушення.

Невідповідність:

Пункт 8.1. Пекінських правил:

Право неповнолітньої особи на конфіденційність має поважатися на всіх етапах, з метою запобігання завдання їй шкоди через недоцільну гласність або зіпсовану репутацію.

Стаття 40 Конвенції:

(b) кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, повинна мати принаймні такі гарантії: (vii) Повна повага її особистого життя на всіх стадіях розгляду.

Параграф 9 підрозділу А розділу IV Керівних принципів:

Якщо діти виступають або дають свідчення у судових або позасудових процесах, або інших заходах втручання, відповідно до обставин, найкраще, щоб такі виступи або свідчення представлялись у вигляді відеозапису. Як правило, вимагається присутність лише тих дітей, які безпосередньо задіяні у процесі, за умови, що це не перешкоджає дітям надати свідчення.

У статті 261 КУпАП про адміністративне затримання не передбачено тримання неповнолітнього окремо від дорослих.

Невідповідність:

Стаття 37 Конвенції:

Кожна позбавлена волі дитина має бути відокремлена від дорослих, якщо тільки не вважається, що в найкращих інтересах дитини цього не слід робити.

Параграф 31 підрозділу С розділу IV Керівних принципів:

Офіцери поліції повинні забезпечити, наскільки можливо, утримання заарештованих дітей окремо від дорослих.

У статті 268 КУпАП про права особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, не передбачено права відмовитись давати пояснення, ставити запитання свідкам, право неповнолітнього на обов'язкову участь захисника.

Невідповідність:

Пункт 15.1. Пекінських правил:

Протягом всього судового розгляду неповнолітній має право бути представленим його/її адвокатом або право на звернення за безоплатною правовою допомогою у разі, якщо надання такої допомоги в цій країні передбачено законодавством.

Стаття 9 Конвенції:

Сторони розглядають можливість надання судовому органу в справах, що стосуються дитини, повноважень призначати для представлення інтересів дитини окремого представника, а у відповідних випадках – адвоката.

Параграф 38 підрозділу 2 розділу D глави IV Керівних принципів:

Діти повинні мати доступ до безкоштовної юридичної допомоги на таких самих або більш поблажливих, ніж для дорослих, умовах.

Стаття 277 КУпАП про строки розгляду справ про адміністративні правопорушення не передбачає інші строки їх розгляду для неповнолітніх.

Невідповідність:

Пункт 20.1. Пекінських правил:

Будь-яку справу неповнолітнього із самого початку слід вести швидко, не допускаючи жодних недоцільних зволікань.

Стаття 7 Конвенції:

Під час розгляду справ, що стосуються дитини, судовий орган діє швидко для уникнення будь-яких невинуватених зволікань, а швидке виконання прийнятих рішень повинно бути забезпечене відповідною

процедурою. У термінових випадках судовий орган при необхідності має повноваження приймати рішення, які підлягають негайному виконанню.

Параграф 76 підрозділу Е розділу IV Керівних принципів:

Національні органи повинні здійснити всі необхідні дії для сприяння виконанню без затримки судових рішень/постанов, які стосуються дітей або впливають на дітей.

Справа про адміністративне правопорушення щодо неповнолітньої особи має розглядатися оперативно, без зволікання.

КУпАП не передбачає право відводу судді чи іншого органу, що може ставити під сумнів їх неупередженість.

Невідповідність:

Пункт 14.1. Пекінських правил:

Якщо справу неповнолітнього правопорушника не було припинено (відповідно до правила 11), нею або ним займається компетентний орган влади (суд, трибунал, рада, комісія тощо) відповідно до принципів справедливого та неупередженого суду.

Стаття 10 Загальної декларації прав людини:

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

У статті 307 КУпАП про строки і порядок виконання постанови про накладення штрафу передбачено, що у разі відсутності самостійного заробітку в осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративне правопорушення, штраф стягується з батьків або осіб, які їх замінюють.

Невідповідність:

Параграф 55 Зауважень загального порядку:

У той самий час Комітет розчарований притаманною деяким країнам тенденцією карати батьків за правопорушення, що вчинені їхніми дітьми. Відшкодування батьками збитків, завданих діями дитини, в межах цивільної відповідальності у деяких випадках є доцільним, зокрема у випадках завдання збитків дітьми у віці до 16 років. Але покарання батьків, діти яких перебувають у конфлікті з законом, навряд чи сприятиме становленню їх на

шлях відповідального батьківства в аспекті соціальної реінтеграції їхньої дитини.

У Законі «Про судоустрій та статус суддів» стаття 18 «Спеціалізація судів загальної юрисдикції» не передбачає спеціалізацію суддів зі здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Невідповідність:

Параграф 63 підрозділу Е розділу IV Керівних принципів:

Наскільки можливо, повинні бути створені спеціалізовані суди (або судові палати), процедури і установи для дітей, які вступили в конфлікт із законом, у т. ч. спеціалізовані відділення поліції, органи судової влади, судова система і органи прокуратури.

IV. Державні органи в системі правосуддя (структура, організаційна і методична робота щодо ювенальної спеціалізації)

В Зауваженнях загального порядку наголошено, що всеосяжна система правосуддя у справах неповнолітніх вимагає також створення спеціалізованих підрозділів в поліції, судової системи, прокуратури, так само як і призначення спеціальних захисників або інших представників, які надавали б правову або іншу відповідну допомогу дитині.

4.1. СУД

Комітет рекомендує державам-учасникам заснувати суди у справах неповнолітніх або у вигляді окремих структур, або в рамках існуючих регіональних / окружних судів. У випадках, коли негайне рішення цього завдання виявляється неможливим в силу практичних причин, державам-учасницям слід забезпечити призначення спеціальних суддів або магістратів для розгляду справ, що відносяться до системи правосуддя у справах неповнолітніх (пункти 92-93).

В Україні діє трьохланкова судова система (перша, апеляційна та касаційна інстанції) і основний перелік справ припадає на загальні суди, які розглядають кримінальні, цивільні, адміністративні справи та справи про адміністративні правопорушення.

Як уже зазначалося, стаття 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає у місцевих загальних судах та апеляційних судах спеціалізацію суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

В Україні не існує спеціальних судів по розгляду справ щодо дітей і в умовах сьогодення та судової реформи, що втілюється в життя, мова про створення таких судів не ведеться, так само, як і в найвищій судовій інстанції (Верховному Суді) чіткої спеціалізації на розгляді справ щодо дітей не має (ми не маємо на увазі окремих суддів, що спеціалізуються на розгляді справ щодо неповнолітніх, а говоримо про існування окремих колегій, палат, інших структурних підрозділів, які б вдосконалили спеціалізацію суддів на вказаній категорії справ).

Судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обираються з числа суддів відповідного суду зборами суддів у порядку, передбаченому статтею 18 Закону від 2 червня 2016 року № 1402-VIII.

Так, згідно вказаною нормою Закону судді (суддя), уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обираються з числа суддів відповідного суду зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно.

Кількість суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду.

Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю зі стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді.

Судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не звільняються від виконання обов'язків судді відповідної інстанції, проте здійснення ними таких повноважень ураховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення.

Процедура обрання суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, а саме порядок проведення зборів суддів з цього питання також регламентовані в Типовому положенні про збори суддів суді в загальній юрисдикції, яке затверджено рішенням Ради суддів України

№ 45 від 4 червня 2015 року на підставі якого кожен суд розробляє власне Положення.

Відповідно до пункту 9.1. Типового положення у місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Судді (суддя), уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обираються зборами суддів цього суду:

- за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана.

Судді (суддя), уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обираються на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно.

Кількість суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, визначається зборами суддів.

Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю зі стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями.

У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді.

Згідно із пунктом 9.2. Типового положення обрання суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, проводиться відкритим голосуванням більшістю голосів суддів присутніх на зборах.

Виділення особливостей обрання суддів, які здійснюють кримінальні провадження щодо неповнолітніх є досить важливим і позитивним кроком, який своєрідним початком для втілення в життя міжнародних стандартів у сфері ювенальної юстиції. Такі положення відповідають, окрім наведених вище стандартів відповідають правилу 22 Пекінських правил.

Але, хочемо звернути увагу на те, що надходження кримінальних проваджень щодо неповнолітніх на розгляд суддів, які не мають десятирічного стажу роботу часто слугують підставою для заявлення відводу (самовідводу) на тій підставі, що такий суддя не уповноважений на розгляд справ щодо неповнолітнього (див. наприклад конкретну справу), що з нашої точки зору є неправильним, але викликано певною неврегульованістю

законодавства і може порушувати питання, які стосуються такого елементи права на справедливий судовий розгляд – «суд встановлений законом», що потребує чіткого законодавчого закріплення.

В цьому випадку ми хотіли б наголосити, на недосконалості вимог до ювенального судді і висловити позицію про негативне існування положення щодо 10 річного стажу такого судді, оскільки не завжди від стажу залежить професійний рівень судді, більш доцільним було б сконцентрувати увагу на професійній підготовці і якостях особи.

Так само, як негативний момент зауважимо, що така спеціалізація суддів не розповсюджується на слідчих суддів, які вирішують питання щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження, та суддів, які розглядають справи у яких потерпілою є дитина, що є прогалиною.

Пропонуємо: обговорити проблему вдосконалення вимог до суддів, які здійснюють розгляд справ щодо дітей, поширення такої спеціалізації на слідчих суддів і на справи в яких є потерпілими неповнолітні, вдосконалення підготовки таких суддів тощо.

Статтею 35 Лансаротської конвенції передбачено проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні.

Кількість і якість інформації, отриманої від дитини, яка виступає у ролі свідка у кримінальному провадженні, безпосередньо пов'язана з місцем та способом опитування дитини. Аналіз судової практики вказує на те, що сприятливе місце має ключове значення для отримання правдивої інформації від дитини. Нейтральне та сприятливе місце забезпечує не тільки отримання більшої кількості інформації від дитини, але і кращу якість інформації.

Вказане свідчить про необхідність створення відповідних кімнат для опитування дітей або навіть спеціальних залів судових засідань в яких повинен проводитись судовий розгляд справ по відношенню до дітей.

На жаль в Україні відсутні, як законодавчі, так і відомчі нормативні акти, які б сприяли створенню в судах умов для опитування дітей або забезпечення спеціального провадження.

20 березня 2017 року Державною судовою адміністрацією України було видано наказ № 350 «Про затвердження Загальних вимог до загородження зі спеціального захисного скла для розміщення обвинувачених (підсудних), засуджених», який носить загальний характер.

Певні технічні вимоги до зали судового засідання містяться у Державних будівельних нормах ДБН В.2.2-26:2010 «Будинки і споруди. Суди». Проте зазначені норми можуть застосовуватись досить обмежено, оскільки не розраховані на їх використання поза межами будівельної діяльності і по суті вони не є достатніми для забезпечення відповідного пристосування приміщень суду до вимог міжнародних стандартів.

Звернемо увагу, що на сьогодні в практичній діяльності досить серйозно обговорюється і здійснюються спроба по втіленню в життя методики «зелена кімната», яка являє собою методику проведення інтерв'ювання дитини, яка потерпіла або стала свідком злочину, в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки дитини, з урахуванням її індивідуально-психологічних та психофізіологічних властивостей.

Так, дані питання були висвітлені наказом МВС «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів КМСД» (19.12.2012), також Департамент кримінальної міліції у справах дітей МВС України поширив Методичні рекомендації щодо організації та функціонування «зеленої кімнати» для дітей, які потребують соціально-психологічного захисту (2008), але дані приклади не стосуються судового розгляду і носять характер не завершеності.

Поодинокими прикладами було створення в пілотних судах відповідних залів судових засідань, які пристосовані для розгляду справ за участі дітей (Івано-Франківський міський суд), проте це був пілотний проект на який було виділено кошти і за нашою інформацією на даний час в цьому залі знаходиться канцелярія суду.

Позитивним прикладом є Луцький міський суд в якому створено зелену кімнату, в Бахмацькому районному суді Чернігівської області власними силами створено куток дитини для покращення перебування дітей в судах.

Таким чином, питання облаштування залів судових засідань, відповідних зелених кімнат не має законодавчої та відомчої регламентації, якщо воно і має місце, то носить поодинокий характер і здійснюється власними силами відповідної установи або за допомогою іноземних інвесторів, при цьому мають випадки, що функціонування таких приміщень припиняється після закінчення відповідного проекту.

Пропонуємо: обговорити питання щодо втілення на законодавчому або хоча б відомчому рівні вимог, які б сприяли створенню відповідних кімнат для допити при судовому розгляді, пристосування відповідних залів судових засідань, місць для дітей, створення інших умов для розгляду справ в яких приймають участь діти.. Це питання можливо порушувати перед Державною судовою адміністрацією України, Радою судів України тощо.

На жаль, у зв'язку із відсутністю відповідного матеріального забезпечення не стало розповсюдженим в суді поширення „спеціальних” пам'яток про права та обов'язки дитини під час судового процесу, які б в більш доступній і відмінній формі допомагали б роз'ясненню прав для дитини з врахуванням її розвитку, і що важливо, що про таку практику не йдеться у відповідних відомчих документах, що не сприяє реалізації

Пропонуємо: на відомчому рівні розробити відповідні пам'ятки про права та обов'язки, які враховуватимуть особливості розвитку дитини (це може бути форма малюнків, простих фраз тощо) і розповсюдити їх по судам.

Єдиною законодавчою нормою загального характеру, яка регламентує особливості підготовки та підвищення кваліфікації суддів є приписи Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII (далі Закон від 2 червня 2016 року № 1402-VIII).

Зокрема, Главою 2 вказаного Закону закріплено процедуру підготовки судді та його регулярне оцінювання.

Так, відповідно до статті 89 суддя зобов'язаний проходити підготовку для підтримання кваліфікації в Національній школі суддів України (далі НШСУ). Суддя проходить підготовку для підтримання кваліфікації не рідше одного разу на три роки. Час такої підготовки не може бути меншим 40 академічних годин упродовж кожних трьох років перебування на посаді судді. НШСУ проводить підготовку суддів для підтримання кваліфікації відповідно до необхідності вдосконалення їхніх знань, вмінь і навичок залежно від досвіду роботи суддів, рівня і спеціалізації суду, де вони працюють, а також з урахуванням їхніх індивідуальних потреб. З цією метою НШСУ організовує тренінги, що є обов'язковими в межах підготовки, а також тренінги, які суддя має право обрати залежно від своїх потреб.

НШСУ має невеликий комплекс локальних нормативних актів, яким визначено особливості її діяльності та специфіку підготовки суддів, це: Статут

національної школи суддів України, Регламент, Стратегія розвитку національної школи суддів України та Положення про підготовку та періодичне навчання суддів у Національній школі суддів України.

Положення про підготовку визначає порядок організації і проведення підготовки суддів для підтримання кваліфікації; періодичного навчання суддів з метою підвищення рівня кваліфікації; підготовки суддів, яких обрано на адміністративні посади; проведення курсів навчання, визначених кваліфікаційним або дисциплінарним органом за результатами кваліфікаційного або регулярного оцінювання; проведення додаткових курсів навчання за рекомендацією викладача (тренера) після проходження тренінгу в НШСУ.

Програма підготовки та програма курсу навчання формуються на базі Стандартизованих програм для всіх категорії суддів, голів та заступників голів судів за юрисдикціями, інстанціями з урахуванням виду спеціалізації та строку перебування на посаді судді.

Вивчення потреб щодо визначення тематики навчального процесу на підставі пропозицій, що надходять від місцевих, апеляційних, вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду, територіальних управлінь Державної судової адміністрації України, регіональних відділень НШСУ, органів суддівського самоврядування, проектів міжнародної технічної допомоги Україні, з якими співпрацює НШСУ, а також рекомендацій щодо проходження курсів підвищення кваліфікації, визначених органом, що здійснює кваліфікаційне оцінювання або дисциплінарне провадження щодо суддів.

Наведений перелік законодавчих та відомчих документів є певною правовою основою, яка регламентує навчання суддів, в тому числі створює умови для вибору тематичних курсів залежно від відповідних потреб.

Проте, на жаль, як на законодавчому рівні, так і у відомчій регламентації відсутні будь-які положення, що визначали б особливості підготовки суддів, які спеціалізуються на розгляді справ щодо дітей, не встановлено особливостей підготовки таких фахівців, сфери та періодів відповідного спеціального навчання, не дивлячись на те, що спеціалізований суддя, який здійснює розгляд кримінальних проваджень щодо неповнолітніх виділений в КПК.

Аналізуючи проведені заходи по навчанню суддів з проблем захисту прав дитини відмітимо, що підготовка суддів у сфері захисту прав дитини має певні позитивні приклади. Так, 12-13 листопада 2015 року в місті Запоріжжі НШСУ провела періодичне навчання суддів місцевих загальних та Апеляційного суду Запорізької області, які розглядають кримінальні справи щодо неповнолітніх на тему: «Міжнародні стандарти у сфері кримінальних проваджень щодо неповнолітніх». Тренінг організованого спільно з проектом «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» (РСКЮ) за підтримки Міністерства закордонних справ, торгівлі та розвитку Канади.

В 2017 році НШСУ було організовано та проведено всеукраїнський семінар до програми якого включено актуальні теми щодо загально-правових засад регулювання сімейних відносин в Україні в контексті захисту прав дитини, судового захисту майнових і житлових прав дітей і судову практику захисту прав дітей з врахуванням практики Європейського суду та правових позицій Верховного Суду України, розгляду положень Конвенції ООН про захист прав дітей, контролю за дотриманням прав дітей органами опіки та піклування, щодо налагодження ефективної співпраці судді з дитячими психологами та соціальними службами.

Дуже змістовним і гарним є втілення в життя начального курсу для суддів на тему: «Особливості здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх», у зв'язку із чим 6–7 квітня 2017 року в місті Києві (Пуща-Водиця) НШСУ у співпраці з програмою USAID реформування сектору юстиції «Нове правосуддя» провело тренінг для тренерів із викладання відповідного курсу (тренінгу).

Варто зауважити, що поряд із розробкою тренінгу за участі членів робочої групи – розробників курсу, за підтримки канадського проекту «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» видано навчально-методичний посібник «Особливості здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх» (рекомендовано до друку НМР НШСУ протокол від 20 грудня 2016 року № 5) та збірку навчальних матеріалів для учасників та навчально-методичних матеріалів для викладачів.

Наступним важливим кроком в підготовці суддів в контексті правосуддя дружнього до дитини є пілотування курсу Програми HELP Ради Європи «Правосуддя, дружнє до дитини», який присвячений дружньому до дітей правосуддю та має на меті поглибити знання про європейські та міжнародні правові стандарти та практичні рекомендації у даній сфері.

На травень 2018 року Львівським відділенням НШСУ запланований Загальноукраїнський семінар на тему: «Захист прав та інтересів дитини при здійсненні правосуддя з дотриманням міжнародних стандартів».

Всі наведені кроки є досить важливими в підготовці суддів, але серед недоліків у вказаних навчальних заходах слід виділити те, що вони, як правило носять пілотний, не системний характер та впроваджуються протягом певного строку, не діють на постійній основі саме для фахівців, які спеціалізуються на розгляді судових справ щодо дітей, і після закінчення відповідного проекту закінчують своє існування.

Часто фахівці які працюють в маленьких районах, невеликих судах не охоплюються відповідним професійним навчанням і залишаються поза увагою.

Певні проекти взагалі є короткотерміновими і носять характер одно чи дводенних семінарів, що є не достатнім для підготовки фахівців в даній сфері.

3.2. Прокуратура

До уповноважених органів, визначених Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», відносяться органи прокуратури, які в межах наданих законом функцій забезпечують захист прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства і держави.

Як і суди, органи прокуратури мають трьохланкову структуру - Генеральна прокуратура України, регіональні прокуратури, місцеві прокуратури.

Основні правові засади організації діяльності органів прокуратур всіх рівнів визначено статтею 131-1 Розділу VIII «Правосуддя» Конституції України, зокрема підтримання публічного обвинувачення в суді, організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку.

Законом «Про прокуратуру» визначено такі функції:

- підтримання державного обвинувачення в суді;
- представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом;

- нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Представництво в суді інтересів громадянина прокурор може здійснювати у випадках, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження зокрема через недосягнення повноліття, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист.

Інші положення про здійснення прокурором певних повноважень щодо неповнолітніх закон та їх відповідну підготовку не передбачає.

Це не відповідає положенням в п.19 Висновку № 5 «Прокуратура та ювенальна юстиція» Консультативної ради прокурорів Європи, прийнятого під час 5-ї пленарної зустрічі, яка відбулася в Єревані 19-21 жовтня 2010 року (далі Єреванська декларація).

Цей Висновок має забезпечити під час усіх проваджень у справах неповнолітніх, до яких залучені прокурори, застосування певних фундаментальних принципів з відповідним урахуванням рівню зрілості, вразливості та психічних здібностей неповнолітнього, будь то особа, що порушила закон, потерпілий, або свідок. Відповідність цим принципам застосовується на всіх етапах процесу, тобто перед слуханням, під час та після нього, а також під час виконання рішення та під час виконання рішень стосовно неповнолітніх.

Зокрема, прокурори повинні мати необхідні та відповідні засоби виконання своїх повноважень стосовно неповнолітніх, у тому числі належне навчання. Крім того, країни-члени мають розглянути питання заснування спеціальних підрозділів, або виділення окремих співробітників, які б займалися питаннями злочинності неповнолітніх.

Пункт 8 Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам – членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя від 6 жовтня 2000 року Rec (2000) 19 також звертає увагу на необхідність розглядати спеціалізацію як пріоритет організації прокурорів.

Поряд з тим, пункт 28 Єреванської декларації передбачає, що керівні вказівки та рекомендації щодо відповідних заходів стосовно різних типів правопорушень неповнолітніх можуть бути корисними для забезпечення гарантії рівності перед законом.

Цим стандартам з огляду на їх реалізацію у сфері захисту прав і свобод дітей відповідає наказ Генерального прокурора України № 16 гн «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей» від 06.12.2014, інші відомчі акти та розпорядчі документи.

Зазначеним наказом керівникам прокуратури рекомендовано призначати на посади ювенальних прокурорів найбільш досвідчених працівників та, по можливості, не покладати на них виконання обов'язків з інших напрямів прокурорської діяльності.

Такі вимоги до підбору кандидатів на посади ювенальних прокурорів зумовлені необхідністю виконання ними повноважень шляхом комплексного використання функцій прокурора щодо:

- підтримання публічного обвинувачення в суді у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх;

- організації та процесуального керівництва досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляду за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;

- представництва інтересів держави у сфері охорони дитинства в суді;

- нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях та при застосуванні інших заходів примусового характеру щодо неповнолітніх.

У сфері ювенальної юстиції органами прокуратури особливу увагу звернуто на ефективне розслідування кримінальних проваджень стосовно неповнолітніх, захист прав засуджених та ув'язнених, представництва інтересів дітей і держави в судах, комплексне застосування функцій прокуратури щодо охорони дитинства.

Враховуючи необхідність практичної реалізації міжнародних стандартів, нового Кримінального процесуального кодексу, Генеральною прокуратурою України одною із перших серед органів влади у вересні 2012 року проведено системне реформування органів прокуратури у сфері охорони дитинства.

З метою забезпечення спеціалізації створено чітку вертикаль прокурорів, які уповноважені на комплексне здійснення всіх функцій прокуратури щодо дітей.

У Генеральній прокуратурі безпосереднє виконання повноважень ювенальних прокурорів та організаційно-методичні функції щодо прокурорів нижчих рівнів покладено на управління ювенальної юстиції, відділи якого здійснюють роботу щодо неповнолітніх, які потрапили у конфлікт із законом, та представництва інтересів дітей та держави в судах, захисту їх прав при виконанні судових рішень. У регіональних прокуратурах такі функції покладено на ювенальні відділи, у місцевих прокуратурах ювенальні прокурори призначаються керівником прокуратури.

Такі структурні зміни у діяльності органів прокуратури України схвалено на конференції з питань правосуддя для дітей в країнах Європи та Центральної Азії у червні 2013 року в Брюсселі. Європейська спільнота визнала необхідність захисту не лише дітей, які потрапили у конфлікт із законом, а і додержання всіх соціальних прав дітей, як складову попередження негативних ризиків у підлітковому середовищі.

Пункт 27 Єреванської декларації передбачає, що у відповідності до міжнародних стандартів, попереднє ув'язнення неповнолітніх повинно використовуватись тільки у якості крайнього заходу та на найкоротший можливий термін. Працюючи з неповнолітніми, прокурори мають бути особливо уважними при розгляді питання можливості досягнення мети попереднього ув'язнення при меншому втручанні, та запевнитись, що попереднє ув'язнення неповнолітніх відбувається в умовах, що сприяють мінімізації негативних наслідків ув'язнення.

Цим стандартам відповідає вимога згаданого наказу Генерального прокурора до прокурорів - процесуальних керівників у кримінальних провадженнях особливу увагу приділяти законності та обґрунтованості затримання неповнолітніх, застосування до них запобіжних заходів, особисто допитувати неповнолітніх при вирішенні питання про застосування до них запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

Пункт 26 Єреванської декларації:

Враховуючи можливий шкідливий вплив кримінального переслідування та інших дій на неповнолітніх, прокурори мають у якомога ширшому об'ємі та у відповідності із законодавством, шукати альтернативи переслідування неповнолітніх правопорушників, коли такі альтернативи є відповідною юридичною реакцією на правопорушення, приймаючи до уваги інтереси потерпілих та суспільства у цілому, а також будучи послідовними у досягненні цілей ювенальної юстиції.

Пункт 31 Єреванської декларації:

У питаннях ювенальної юстиції прокурори повинні, у межах своєї компетенції, намагатись забезпечити заходи освітнього та соціалізуючого характеру, таких як: компенсація, освіта, нагляд соціальних служб, лікування, розміщення в закладах для неповнолітніх, посередництво, а також судовий нагляд, пробація та умовне звільнення використовуються у найширшому можливому обсязі, одночасно враховуючи інтереси потерпілого, держави, неповнолітнього, а також цілі кримінальної юстиції.

Певною мірою цим стандартам відповідають вимоги згаданого наказу Генерального прокурора:

Роз'яснювати неповнолітнім підозрюваним (обвинуваченим) і потерпілим, їх законним представникам право на укладання угод про примирення. За наявності підстав ініціювати укладання угод про визнання винуватості. При цьому ретельно з'ясувати питання щодо відсутності примусу в будь-якій формі до укладання угод неповнолітніми підозрюваними (обвинуваченими) та потерпілими, усвідомлення ними передбачених законом наслідків таких дій, зокрема обов'язку відшкодування матеріальної шкоди.

Використовувати надані законом повноваження щодо звернення до суду з клопотанням про застосування до неповнолітнього, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, примусових заходів виховного характеру.

Водночас згаданий наказ Генерального прокурора не відображає і відповідно практично не реалізуються стандарти у пунктах 24 і 25 Єреванської декларації:

Для кращого володіння ситуацією стосовно неповнолітніх, щодо яких розслідуються справи, прокурори повинні, у межах своєї компетенції, грати ключову роль в координації та співробітництві основних учасників стадії кримінального розслідування, наприклад поліції, служб пробації та соціальних служб **(окремим прикладом такої координації є спільний Наказ Генерального прокурора і Міністра внутрішніх справ №79/867 від 09.09.2013 «Щодо вдосконалення взаємодії з питань додержання прав та інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні» з питань співпраці прокурорів і слідчих).**

У відповідних випадках прокурори мають звертатись за порадою до соціальних служб захисту дітей, перед прийняттям рішення про те, чи переслідувати причетних неповнолітніх. Прокурори також мають радитись з ними перед прийняттям рішення щодо подачі до суду пропозиції стосовно обрання санкції або міри покарання. Також вони мають бути поінформовані

та, якщо можливо, використовувати спеціальні технічно обладнані приміщення для слухань неповнолітніх та експертів.

Навчання ювенальних прокурорів здійснюється Національною академією прокуратури в межах загальної підготовки кандидатів на посади прокурорів і періодичного підвищення кваліфікації прокурорів стаціонарно на короткотермінових курсах і дистанційно (інтерактивне навчання). Окремий підрозділ з питань захисту прав дітей у кримінальних провадженнях в академії відсутній і ці питання на заняттях щодо основних функцій прокуратури розглядаються не завжди. Зокрема до плану занять з керівниками місцевих прокуратур, які організують роботу підпорядкованих їм ювенальних прокурорів, у березні-квітні цього року ці питання не були включені.

Така організація навчання не повною мірою відповідає пункту 19 Єреванської декларації.

Певним чином допомагає самостійній підготовці ювенальних прокурорів видання методичних рекомендацій управлінням ювенальної юстиції Генеральної прокуратури і Національною академією прокуратур.

Зокрема у березні 2016 року - «Про особливості здійснення прокурором нагляду за додержанням прав неповнолітніх при застосуванні заходів впливу за адміністративні правопорушення»;

у травні 2016 року – щодо тактики допиту неповнолітніх у кримінальному провадженні;

у жовтні 2016 року - «Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання»;

у вересні 2017 року - «Повноваження прокурора у кримінальному провадженні щодо застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру».

Однак такий стан організації навчальних заходів не забезпечує достатній рівень кваліфікації ювенальних прокурорів.

3.3. Національна поліція

Структура, завдання і повноваження Національної поліції визначаються Законом «Про Національну поліцію».

Зокрема відповідно до статті 13 систему поліції складають центральний орган управління поліцією і територіальні органи поліції обласного і місцевого

рівня, тобто 3 ланки (у деяких великих місцевих підрозділах можуть бути ще відділення).

У складі поліції функціонують поряд з іншими підрозділами патрульна поліція, яка включає в себе так звану ювенальну поліцію, і органи досудового розслідування.

Стаття 23 визначає серед основних повноважень поліції такі:

- здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень;
- здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності.

В цілому Закон про поліцію не визначає спеціалізацію діяльності щодо неповнолітніх.

Це не відповідає вимогам міжнародних норм про обов'язок держави створити ефективне адміністрування ювенальної юстиції та комплексної системи правосуддя у справах неповнолітніх. Стаття 40 (3) Конвенції зазначає, що «Держави-учасниці мають сприяти встановленню законів, процедур, повноважень та установ, спеціально застосованих до дітей, які, як вважається, порушили кримінальне законодавство, звинувачуються або визнаються винними в його порушенні». Відповідно комплексна система ювенальної юстиції має включати зокрема спеціалізовані підрозділи в складі поліції.

Якщо в органах прокуратури при відсутності норм закону з питань спеціалізації ювенальних прокурорів наказом Генерального прокурора створено такі підрозділи в Генеральній прокуратурі і в прокуратурах обласного рівня, то в поліції відсутні на всіх рівнях спеціалізовані підрозділи ювенальних слідчих, які на практиці входять до складу загальних слідчих підрозділів.

Є лише підрозділи ювенальної превенції в центральному органі і обласних управліннях.

Уже згаданий спільний Наказ Генерального прокурора і Міністра внутрішніх справ №79/867 від 09.09.2013 «Щодо вдосконалення взаємодії з питань додержання прав та інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні» з питань співпраці ювенальних прокурорів і слідчих є недійсним внаслідок реформування правоохоронних органів.

Нові відомчі документи на даний час не видано. Організація роботи ювенальних слідчих визначається відповідно до вимог статті 484 КПК про те, що кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, в тому числі, якщо

кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх.

Керівниками слідчих підрозділів з посиланням на цю норму періодично видається наказ про визначення спеціально уповноваженими на здійснення досудових розслідувань кримінальних проваджень щодо неповнолітніх конкретних слідчих в кількості залежно від завантаженості слідчого підрозділу. Певні вимоги щодо якостей цих слідчих та їх підготовленості не встановлені, їх кількість нерідко встановлюється з резервом на можливі потреби.

При цьому спеціалізація у кримінальних провадженнях, де неповнолітні є потерпілими, взагалі не передбачена.

Навчання поліції, як і прокурорів, передбачає професійну і післядипломну підготовку, однак в навчальних закладах поліції відсутні ювенальні підрозділи і відповідно відсутній спеціальний курс з ювенальної юстиції, що теж не відповідає міжнародним нормам щодо навчання ювенальних слідчих.

Переважно це навчання організують працівники Головного слідчого управління Національної поліції, закріплені за цим напрямком діяльності.

Зокрема розроблено методичні рекомендації щодо проведення досудового розслідування кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми, які направлено до слідчих підрозділів Національної поліції для використання у практичній діяльності.

У квітні 2017 року проведено науково-практичні заняття за участю слідчих, які спеціалізуються на розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми або за їх участю. Запрошені представники кафедр кримінального процесу, криміналістики та кримінального права Національної академії внутрішніх справ прочитали лекції щодо особливостей проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми або за їх участю.

При цьому проведено діалог з представником Асоціації адвокатів України щодо окремих аспектів захисту прав та свобод неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення та є учасниками кримінального процесу. Обговорено проблемні питання процесуальної взаємодії прокурора та слідчого при проведенні слідчих та інших процесуальних дій у

кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх з представниками Управління ювенальної юстиції Генеральної прокуратури.

Під час навчань розглянуто зокрема актуальні питання участі захисника, законного представника у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, окремі аспекти допиту неповнолітніх підозрюваних, які вчинили кримінальні правопорушення та неповнолітніх (малолітнього) потерпілих, відносно яких вчинено злочин, а також особливості допиту неповнолітніх (малолітніх), потерпілих від сексуального насильства та сексуальної експлуатації.

Навчання таких слідчих організовується також за ініціативою недержавних вітчизняних та зарубіжних організацій.

У Національній поліції та її територіальних органах забезпечення захисту прав дитини відповідно до вимог міжнародного права у сфері ювенальної юстиції та законодавства України щодо захисту прав дітей та здійснення превентивної роботи з дітьми у конфлікті з законом здійснюють підрозділи ювенальної превенції.

Основні повноваження поліції з питань захисту прав та інтересів дітей та профілактичної роботи з дітьми визначені статтею 23 Закону «Про Національну поліцію» та статтею 5 Закону «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей».

До таких повноважень, зокрема, належать: проведення превентивної та профілактичної діяльності щодо запобігання вчиненню правопорушень дітьми; виявлення причин та умов учинення цих правопорушень; запобігання насильству та жорсткому поводженню; ужиття першочергових заходів з установлення місцезнаходження зниклих дітей, контроль за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування тощо.

У липні 2017 року утворено управління ювенальної превенції Департаменту превентивної діяльності Національної поліції України.

Це управління і відповідні підрозділи нижчого рівня не є самостійними, а входять до складу підрозділів превентивної діяльності патрульної поліції, що значно погіршує виконання ювенальними підрозділами своїх завдань через необхідність конкуренції з іншими суміжними підрозділами в питаннях кадрового забезпечення, фінансування, навчання тощо.

У попередні роки завдання профілактики правопорушень серед дітей покладалися на самостійний Департамент кримінальної міліції у справах дітей Міністерства внутрішніх справ та його підрозділи на місцях.

Не зважаючи на структурні проблеми, організовуються і здійснюються важливі заходи щодо профілактики правопорушень серед дітей та їх захисту.

У листопаді 2017 року між Міністерством внутрішніх справ, Міністерством освіти і науки та Національною поліцією підписано Меморандум про співробітництво щодо реалізації підрозділами ювенальної превенції проекту «Шкільний офіцер поліції», метою якого є формування безпечного середовища, навичок безпечної поведінки в учнівському середовищі, удосконалення перспективних напрямів превентивної роботи з дітьми, застосування відновних практик з метою попередження конфліктів, підвищення ефективності попередження злочинів та правопорушень серед дітей.

Для посилення безпеки дітей в інформаційному просторі, як превентивний захід серед дітей та батьків, впроваджується проект «Інтернет патруль», метою якого є моніторинг небезпечного для дітей контенту, встановлення місцезнаходження зниклих дітей, впровадження онлайн-платформ для надання онлайн-консультацій дітям та їх батькам.

При уже згаданих проблемах спеціалізованого навчання поліції триває удосконалення програм підготовки, навчання та підвищення кваліфікації поліцейських з питань безпеки та захисту прав дітей.

Останнім часом за участю міжнародних експертів та громадських організацій, які працюють у сфері захисту дітей, розроблено навчально-тематичний план підвищення кваліфікації і спеціалізації поліцейських у 2018 році з питань забезпечення та захисту прав дітей.

Значна кількість навчальних заходів організовується також за ініціативою недержавних вітчизняних та зарубіжних організацій.

3.4. Служба пробації

Стаття 40 (3) (b) Конвенції передбачає, що держави зобов'язані встановлювати заходи по відношенню до дітей у конфлікті з законом, не вдаючись до судових процедур, тобто альтернативні заходи, які включають зокрема нагляд та керівництво з боку працівників пробації.

Отже, пробація розглядається як можливість вивести неповнолітнього із системи правосуддя до і замість судового розгляду.

Проте в Україні прийнятий в 2015 році Закон «Про пробацію» визначає її завдання лише на судовій стадії як надання на запит суду інформації, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності (стаття 9) і на постсудовій стадії як виконання вироку і робота із засудженим в місцях виконання покарань (статті 10 і 11).

Очевидно, що для належної реалізації міжнародних норм і стандартів функції служби пробації слід розширити.

Департамент пробації входить до складу Державної кримінально-виконавчої служби, яка підпорядкована Міністерству юстиції.

До центрального апарату Департаменту входять управління організації діяльності пробації з *відділами альтернативних покарань та пробаційного нагляду, пробаційних програм, досудових заходів та пенітенціарної пробації, також управління моніторингу ефективності пробації та управління ресоціалізації засуджених та адміністративних стягнень.*

У своїй діяльності **служба пробації керується** Кримінальним, Кримінальним процесуальним, Кримінально-виконавчим кодексами, постановою Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку розроблення та реалізації пробаційних програм», відомчими наказами Міністерства юстиції, зокрема «Про затвердження Порядку складання досудової доповіді» та іншими відомчими документами.

Через нетривалий час діяльності служби пробації плануються нові документи по організації її роботи, у тому числі спрямовані на неповнолітніх.

Зокрема підготовлено проекти наказів Міністерства юстиції «Про затвердження Порядку здійснення нагляду і проведення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі»), «Про затвердження Методики оцінки ризику вчинення повторного кримінального правопорушення особами, які вчинили кримінальні правопорушення (обвинувачуються у вчиненні кримінальних правопорушень) у віці 14 – 18 років», «Про затвердження Порядку взаємодії уповноважених органів з питань пробації, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей у заходах, які вживаються щодо осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (обвинувачуються у вчиненні кримінальних правопорушень) у віці 14-18 років».

У 2017 році створено окрему організаційну структуру для забезпечення ювенальної пробації. У тринадцяти містах України (Дніпро, Кривий Ріг, Запоріжжя, Маріуполь, Київ, Житомир, Львів, Рівне, Одеса, Миколаїв, Харків, Кропивницький та Мелітополь) створено Центри ювенальної пробації,

діяльність кожного з яких забезпечує персонал у складі 4 працівників (начальник, старший інспектор, психолог, фахівець).

Основними завданнями Центрів є надання послуг комплексної допомоги (психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, інформаційних і юридичних послуг тощо), що сприятиме зниженню рівня рецидиву злочинів та якнайшвидшому поверненню їх до соціально-прийнятних умов життєдіяльності на благо держави та громади, надавши своєчасно комплексну фахову допомогу.

На даний час у взаємодії з українсько-канадським проектом «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» дев'ять Центрів ювенальної пробації вже облаштовано та надано необхідне технічне обладнання для організації роботи цих центрів (Львів, Київ, Одеса, Дніпро, Харків, Миколаїв, Житомир, Маріуполь, Мелітополь).

Активно запроваджується взаємодія з іншими органами, службами, організаціями.

На початковому етапі впровадження досудових доповідей вивчено проблемні питання, які виникають в уповноважених органів з питань пробації при їх підготовці. За результатами вивчених проблемних питань направлені звернення до кожного місцевого загального суду всіх областей щодо сприяння у встановленні практики запрошення представників уповноважених органів з питань пробації для участі в підготовчих судових засіданнях стосовно обвинувачених, а також щодо збільшення термінів, які надаються на підготовку досудової доповіді.

З метою інформування обвинувачених або їх родичів та законних представників про досудову доповідь на стадії надання вторинної правової допомоги ініційовано та досягнуто домовленості щодо співпраці з Координаційним центром з надання правової допомоги у рамках надання безоплатної вторинної правової допомоги. За результатами такої ініціативи здійснюється обмін роздатковими інформаційними матеріалами про діяльність підрозділів, укладено 220 документів про співпрацю (меморандумів, угод, договорів).

З метою сприяння суб'єктам пробації у працевлаштуванні, залучення до навчання та соціально-корисної зайнятості Центральним міжрегіональним управлінням з питань кримінальних покарань та пробації підписано договори про співпрацю з Державним центром зайнятості, центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, благодійними організаціями «Конвіктус Україна», Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» та іншими.

Міжвідомчою координаційною радою з питань правосуддя щодо неповнолітніх в Україні досягнуто домовленостей з мовними школами щодо проведення для підлітків, які перебувають на обліку в Центрах ювенальної пробації м. Києва, м. Одеси, м. Маріуполя та м. Львова, безкоштовного курсу з вивчення англійської мови.

Проводиться реалізація низки профілактичних програм, які успішно пройдено більшістю направлених неповнолітніх.

Активно здійснюється навчально-методичне забезпечення відомчої діяльності.

З метою підвищення фахового рівня, персонал проходить курси перепідготовки в Білоцерківському училищі професійної підготовки персоналу ДКВС України.

Розроблено навчальні посібники для персоналу уповноважених органів з питань пробації щодо виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, щодо неповнолітніх суб'єктів пробації.

Департаментом пробації спільно з Проектним офісом Міністерства юстиції України з питань пробації з метою отримання теоретичних знань та практичних навичок для персоналу уповноважених органів з питань пробації організовано тренінг щодо реалізації пробаційної програми «Зміна прокримінального мислення».

Крім цього, протягом 2017 року спільно з громадськими організаціями та благодійними фондами проводилися тренінги щодо впровадження ювенальної пробації.

У своїй діяльності служба пробації стикається з певними проблемами через недосконалість законодавства.

Відповідно до частини п'ятої статті 314 КПК у підготовчому судовому засіданні суд вирішує питання щодо складання досудової доповіді, про що постановляє ухвалу із зазначенням строку підготовки такої доповіді службою пробації.

Переважає більшість суддів при визначенні строку підготовки досудової доповіді керуються статтею 316 КПК України, якою передбачено, що судовий розгляд має бути призначений не пізніше десяти днів після постановлення ухвали про його призначення. Деякі судді переконані, що досудова доповідь має бути подана саме до першого судового розгляду.

Відповідно близько половини ухвал про надання досудової доповіді надходять до уповноважених органів з питань пробації зі вказаним терміном на її підготовку менше 10 днів з дня ухвалення.

Таке обмеження в часі виконання не сприяє належній підготовці досудової доповіді та досягненню її мети, унеможлиблює надання до суду повної та розгорнутої інформації про обвинуваченого (соціально-психологічна характеристика обвинуваченого, умови життєдіяльності, особистісні характеристики обвинуваченого, його оточення та інше), оскільки для цього працівнику пробації необхідно вивчити матеріали кримінального провадження, провести бесіди з обвинуваченим, з його оточенням, отримати інформацію з підприємств, установ та організацій.

У наведених випадках відповідно до пункту 3 частини третьої статті 72-1 КПК працівник органу пробації зобов'язаний невідкладно повідомити суд про наявність об'єктивних обставин, що унеможливають підготовку або своєчасну підготовку досудової доповіді.

Поряд з цим, законом не передбачені дії суду у разі отримання повідомлення від органу пробації про неможливість своєчасно надати досудову доповідь у зв'язку із обмеженим терміном на її складання або отриманням на виконання ухвали після визначеного строку.

Також існує необхідність у проведенні занять із суддями, оскільки на даний час існує «спротив» з їх боку щодо доцільності прийняття до уваги досудових доповідей. На думку деяких суддів, досудова доповідь не має ніякої переваги та нічим не відрізняється від довідки з громади за місцем проживання обвинуваченого.

V. Діяльність закладів соціальної реабілітації

Мережа закладів соціальної реабілітації затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 13.10.1993 № 859 «Про організацію діяльності спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання» (остання редакція 05.11.2016 року).

Остання редакція затверджує Положення про школу та училище соціальної реабілітації, скасовує дію постанови Ради Міністрів УРСР від 2 листопада 1964 р. № 1115 "Про перетворення виховних колоній для неповнолітніх в спеціальні школи і спеціальні професійно-технічні училища" (ЗП УРСР, 1964 р., № 11, ст. 145), визначає мережу закладів. Школа соціальної реабілітації (далі - школа) є державним навчальним закладом для дітей, які потребують особливих умов виховання, що належить до сфери управління МОН.

До 2012 року у підпорядкуванні Міністерства освіти і науки України для неповнолітніх правопорушників віком від 11 до 14 років функціонувало 11 загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації, в яких утримувалося 247 вихованців. Для неповнолітніх, які скоїли злочин, віком від 14 до 18 років працювало 3 професійні училища соціальної реабілітації (2 – для хлопчиків, 1 – для дівчаток), де утримувалося 254 вихованців.

У 2002 році указом Президента України від 28.01.02 № 113/2002 “Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності” задекларована ініціатива щодо створення закладів для дітей з різними формами девіантної поведінки. Зокрема у п. 6 вказано на необхідність «... створювати спеціальні загальноосвітні навчальні заклади для дітей і підлітків з різними формами девіантної поведінки, які потребують особливих умов виховання, навчання та спеціального педагогічного підходу”.

З 2009 року 6 закладів соціальної реабілітації було включено у всеукраїнський експеримент, досягнуто погодження від Генеральної прокуратури щодо запровадження експериментальної діяльності. Вказані заклади в залежності від профілю та контингенту вихованців мали працювати

над створенням корекційно-відновлювальних програм певного типу. Вказані ініціативи реалізовано не було, вони залишилися на декларативному рівні.

В 2012 році кількість закладів соціальної реабілітації була зменшена (Наказ Мінмолодьспорту України «**Про ліквідацію загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації**» від 4 вересня 2012 року N 971) і становила дев'ять таких закладів, які потенційно розраховані на 1500 вихованців, — шість шкіл і три училища. В них сумарно перебувало - 309 дітей, що становило 1/5 від потужності. В 2013 році Наказом МОН України «Про ліквідацію шкіл соціальної реабілітації» від 13.12.2013 р. № 1772 припинено діяльність ще 4 закладів соціальної реабілітації.

Постановою Кабінету Міністрів України від 13.10.1993 № 859 у редакції 2016 року (див вище) визначено мережу закладів соціальної реабілітації, до якої входять: **Комишуваська школа соціальної реабілітації (<http://shkola-km.esy.es/uk/>)**, **Макіївське (<http://pusr.kr.ua/>)**, **Охтирське (<http://okhtyrka.wixsite.com/pusr>) училища соціальної реабілітації**. В умовах окупації певних територій Донецької області, Макіївське училище соціальної реабілітації було передислоковане в смт. Балахівка Кіровоградської області.

Контингент учнів Макіївського училища станом на 01 вересня 2017 року складає 12 чоловік. За даними сайту «Інформаційна система управління освітою» (<https://zp.isuo.org/schools/view/id/23618>) кількість учнів Комишуваської школи становить 0 при нормативній наповнюваності 160. Слід вказати, що на сайті школи кількість вихованців не вказана. За даними Держкомстату за 2016/2017 навчальний рік в системі освіти функціонувала 1 школа соціальної реабілітації (Комишуваська) з наповнюваністю 7 учнів і штатом працівників 7 педагогів.

Відомчим наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 25.11.2011 року № 1358 «Про виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 р. № 1039» вказано на необхідність надання на постійній основі соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, що перебувають у закладах соціальної реабілітації органів освіти (п.4). Водночас у п.6. декларується започаткування на базі закладів соціальної реабілітації органів освіти експерименту із створення центрів соціальної реабілітації неповнолітніх, що вчинили правопорушення. Вказаний наказ є останнім у діяльності МОН України щодо організації діяльності закладів соціальної реабілітації. Декларовані ініціативи на практиці не реалізовано.

Таким чином, положення, пункти державних або відомчих нормативних актів щодо організації діяльності закладів соціальної реабілітації у більшості випадків не мали практичного продовження і залишилися на рівні намірів.

Підставою для поміщення в школу соціальної реабілітації (ШСР) є рішення суду, згідно з яким туди направляються учні (вихованці), які здійснили правопорушення, що мають ознаки суспільно небезпечного діяння, віком **від 11 до 14 років**. Підставою ж поміщення до Центрів соціальної реабілітації, які діють на території шкіл соціальної реабілітації, є рішення відповідної територіальної служби у справах дітей і заява батьків (опікунів). Таким чином, по-перше, фактично в тому самому закладі закритого типу можуть опинитися й діти віком до 11 років. По-друге, поєднання цих двох видів ресоціалізаційної роботи з дітьми, які скоїли суспільно небезпечні діяння, і тими, хто має різні форми девіантної поведінки, фактично в рамках одного закладу (школи соціальної реабілітації) є невиправданим з погляду чинного нормативно-правового регулювання цієї сфери суспільних відносин. При цьому незрозуміло, чому восьмирічна дитина має перебувати разом з підлітками, які скоїли кримінальні правопорушення. Адже відповідно до статті 498 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) навіть малолітніх правопорушників направляють до школи соціальної реабілітації лише з 11 років. Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі, указують на те, що обмеження або позбавлення контактів із сім'єю з будь-якою метою мають бути заборонені. Однак національне законодавство й, зокрема, норма, зазначена в положенні про заклади соціальної реабілітації, говорить: «Відвідування учнів (вихованців) батьками або особами, що їх заміняють, іншими родичами допускається з дозволу директора школи або особи, яка його заміняє». На погляд експертів, це є істотним обмеженням прав дитини, що суперечить міжнародним стандартам тримання неповнолітніх. Дотримання цієї норми призводить до того, що побачення дітей із близькими повністю залежить від волі адміністрації, яка може просто не дозволити цього. Досвід моніторингових відвідувань свідчить, що адміністрація закладів активно використовувала практику обмеження або взагалі заборони на побачення у випадку порушення режиму або низької результативності навчання вихованців.

У період з 2009 року по 2012 року окремі заклади соціальної реабілітації включено до реалізації Українсько-Нідерландського проекту «Створення передумов для реформування закладів соціальної реабілітації для неповнолітніх правопорушників, котрі не досягли віку кримінальної

відповідальності» за підтримки програми МАТРА посольства Королівства Нідерландів в Україні. В рамках проекту проводилося навчання керівників закладів, практичних психологів, вихователів, були запровадженні інноваційні методики вивчення, супроводу учнів, підготовки їх до повернення в суспільство.

За результатами проектної діяльності було підготовлено видання «Права людини в школах соціальної реабілітації системи освіти України», «Практичний довідник фахівця у галузі ювенальної юстиції». Результати проектів були імплементовані частково через фактичну ліквідацію мережі закладів соціальної реабілітації, невиконання державою декларованих ініціатив.

Загальні висновки щодо системи шкіл соціальної реабілітації

Попри загальну необхідність розбудови мережі центрів по роботі з дітьми з девіантною поведінкою держава самоусунулася від виконання взятих нею зобов'язань. Діяльність шкіл, училищ соціальної реабілітації перебуває в зоні вторинної суспільної уваги, про що вказує кілька індикаторів:

- фактично відсутні будь-які нормативні акти за останні 5 років щодо регламентації їх діяльності;
- не розроблений механізм направлення учнів з девіантною поведінкою до вказаних закладів;
- не реалізовані пункти відповідних постанов та відомчих наказів щодо організації діяльності центри соціальної реабілітації;
- відсутні спеціальні навчальні програми для персоналу закладів соціальної реабілітації;
- відсутні спеціальні корекційні програми для дітей з девіантною поведінкою;
- відсутні інформаційні матеріали в інтернет виданнях щодо діяльності вказаних закладів за останні 5 років;

у питаннях діяльності закладів соціальної реабілітації не знайдено компромісу між механізмом забезпечення прав дітей та створенням оптимальних умов для корекції девіантної поведінки, профілактики правопорушень, скоєних неповнолітніми.

VI. Співпраця державних органів і служб та громадських організацій (пілотні проекти, конференції, круглі столи, семінари, тренінги, брифінги, відомчі орієнтування)

Міжнародні норми, зокрема Конвенція, вимагають ефективної координації діяльності всіх цих спеціалізованих підрозділів, служб та об'єктів.

Керівні принципи також передбачають, що:

16. При повній повазі до права дитини на приватне та сімейне життя слід забезпечувати тісну співпрацю між різними фахівцями різних відомств для того, щоб отримати всебічне розуміння особистості дитини та оцінити його або її правовий, психологічний, соціальний, емоційний, фізичний та когнітивний стан.

17. Для професійних працівників, котрі працюють з дітьми або для дітей (наприклад, адвокати, психологи, лікарі, поліція, службовці імміграції, соціальні працівники та медіатори), слід створювати спільну оціночну карту в процесах втручання або роботи із дітьми з метою надання їм необхідної допомоги і підтримки.

На жаль, в Україні досі відсутня законодавчо визначена і матеріально забезпечена така координація між системою захисту дітей та системою правосуддя, постійна співпраця між спеціалістами у справах дітей та працівниками системи правосуддя, є недостатньою компетенція спеціалістів, які безпосередньо працюють з дітьми у конфлікті із законом.

Причиною цього є певний консерватизм законодавців і державних службовців, недостатнє фінансування кадрового і матеріального забезпечення такої координації.

Відповідно певні заходи в цьому напрямку періодично реалізуються завдяки ініціативі громадських організацій і благодійних фондів та їх співпраці із зацікавленими відомствами. Багато з цих організацій за підтримки міжнародних організацій проявляють ініціативу в галузі попередження злочинності серед неповнолітніх, впровадження практичних методів відновного правосуддя, розвитку служби пробації та реформи пенітенціарної системи.

Зокрема завдяки такій співпраці в Україні близько 15 років в окремих регіонах практикуються процедури медіації, результати якої враховуються прокурорами і суддями. У цьому напрямку було здійснено кілька пілотних проєктів, у рамках яких в обраних регіонах було організовано співпрацю прокуратури, слідства і судів з громадськими організаціями, які здійснюють медіацію у кримінальному провадженні.

Першим цю співпрацю почали суди місцевого рівня, підтримані Верховним Судом. Зокрема у 2004 році Пленум Верховного суду прийняв постанови

№ 5 від 16.04.2004 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх»,

№ 13 від 02.07.2004 «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів»,

№ 2 від 15.05.2006 «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру»,

в яких прямо рекомендовано судам залучати для проведення процедур медіації відповідні громадські організації.

Пізніше до цієї діяльності долучилася Генеральна прокуратура. Зокрема у серпні 2008 року прокурорам було направлено лист Генерального прокурора «Щодо використання процедур примирення у кримінальному провадженні та розширення альтернативи кримінальному переслідуванню». У листі рекомендувалося вивчати програми відновного правосуддя, інформувати про них населення, роз'яснювати потерпілим і правопорушникам їх права на проходження таких програм, надавати медіаторам відомості про можливості проведення медіації у конкретних кримінальних провадженнях.

У вересні 2009 року начальником Департаменту кримінальної міліції у справах дітей направлено підпорядкованим підрозділам аналогічного листа «Про організацію трирівневої моделі профілактики правопорушень серед дітей».

Всеукраїнська фундація «Захист прав дітей» спільно з Нідерландською секцією організації «Міжнародний захист дітей» з 2005 року впроваджувала проекти з імплементації ювенальної юстиції в Україні, проводила низку мультидисциплінарних фахових тренінгів, впроваджувала інноваційні методики у процес ресоціалізації неповнолітніх правопорушників У ході підготовки спеціалістів з ювенальної юстиції проводилися тренінги для відпрацювання координації правоохоронних органів, соціальних служб та інститутів громадянського суспільства.

Для запровадження новітніх підходів щодо організації превентивної роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті з законом, створення ефективної системи захисту та безпеки дітей управлінням ювенальної превенції Департаменту Національної поліції забезпечено комунікацію з Представництвом Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ), Agriteam Canada Consulting Ltd, ОБСЄ та офісом Ради Європи в Україні, регіональним програмним офісом ICITAP, Всеукраїнською фундацією «Захист прав дітей», громадською організацією «Ла Страда – Україна», Всеукраїнським громадським центром «Волонтер», благодійним фондом «Український фонд «Благополуччя дітей», науковцями Одеського, Харківського та Львівського державних університетів внутрішніх справ та іншими.

Слід відзначити, що багато проектів зазвичай мають вузький характер і спрямовані на окремі відомства, а питання запровадження координації діяльності органів системи ювенальної юстиції в основному залишаються поза їх межами. Інша проблема в тому, що по закінченню строку реалізації проектів, через завершення фінансування і відсутність належного закріплення новацій у законодавстві, запроваджені заходи поступово припинялися або продовжувалися фрагментарно.

У даний час здійснюються нові заходи щодо розвитку системи ювенальної юстиції в кращих інтересах дитини за підтримки громадських організацій та благодійних фондів, зокрема продовжується співпраця з Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні з питань реформ у сфері ювенальної юстиції та реалізації спільних проектів з питань безпеки та захисту прав дітей в Україні, реалізується проект.

VII. Висновки та пропозиції щодо удосконалення діяльності

Експерти-судді

Пропонуємо: обговорити проблему вдосконалення вимог до суддів, які здійснюють розгляд справ щодо дітей, поширення такої спеціалізації на слідчих суддів і на справи в яких є потерпілими неповнолітні, вдосконалення підготовки таких суддів тощо.

Пропонуємо: обговорити проблему по вдосконаленню законодавчого та відомчого регулювання, що визначало б особливості підготовки суддів, які спеціалізуються на розгляді справ щодо дітей, встановлювало особливості підготовки таких фахівців, сфери та періодів відповідного спеціального навчання.

Також звернемо на нерозвинену сферу, яка стосується взаємодії учасників судового провадження з інституціями громадського сектору, не розуміння їх ролі в сфері захисту прав дитини і необхідності залучення до відповідного судового розгляду, дана проблема відсутня у свідомості суддів і вони не знають відповідних можливостей.

Пропонуємо: на законодавчому рівні імплементувати вказаний базовий принцип «кращих інтересів дитини», який є спеціальним у відношенні дітей і обговорити питання про вироблення підходів або алгоритмів в розкритті його змісту (це може бути втілено і на рівні відомчих документів, роз'яснень тощо).

Пропонуємо: розглянути можливість поширення сфери регулювання правосуддя дружнього до дитини і на справи про адміністративні правопорушення, які є досить розповсюдженими серед дітей і також вимагають втілення в життя відповідних міжнародних стандартів, що фактично відсутнє в Україні на даний час.

Пропонуємо: обговорити питання щодо втілення на законодавчому або хоча б відомчому рівні вимог, які б сприяли створенню відповідних кімнат для допити при судовому розгляді, пристосування відповідних залів судових засідань, місць для дітей, створення інших умов для розгляду справ в яких приймають участь діти.. Це питання можливо порушувати перед Державною судовою адміністрацією України, Радою судів України тощо.

Пропонуємо: на відомчому рівні розробити відповідні пам'ятки про права та обов'язки, які враховуватимуть особливості розвитку дитини (це може бути форма малюнків, простих фраз тощо) і розповсюдити їх по судам.

Експерти- прокурори

З огляду на викладене, чинні положення кримінального та кримінального процесуального законодавства потребують удосконалення в більшій мірі з метою забезпечення їх практичного застосування у відповідності до вимог міжнародних нормативно-правових актів.

З метою впровадження подальшої спеціалізації, потребується внесення змін до 484 КПК України щодо законодавчого закріплення здійснення процесуального керівництва у кримінальних провадженнях стосовно неповнолітніх ювенальними прокурорами.

Правові підстави для укладання угод про примирення та про визнання винуватості, у т.ч. щодо категорій осіб, змісту, а також наслідки укладення та затвердження, невиконання угод зазначені у Главі 53 КПК України, суттєвих змін не потребують.

Водночас необхідно чітко визначення процесуального статусу, прав і обов'язків «іншої особи» (медіатора), за допомогою якої можуть проводитись домовленості щодо угоди про примирення, визначені у ст.469 КПК України.

З метою ефективного впровадження відновного правосуддя необхідно на законодавчому рівні передбачити застосування альтернативних кримінальному судочинству програм (медіації, примирення тощо), та можливість закриття прокурором кримінального провадження щодо неповнолітніх на стадії досудового розслідування при успішному їх проходженні.

Результати аналізу стану злочинності серед неповнолітніх, рівень якої має негативну динаміку щодо зростання як по проявам, так і по особам, дає

підстави стверджувати про **недопустимість на даний час внесення до КК України та КПК України змін щодо застосування примусових заходів виховного характеру виключно до осіб, які досягли віку кримінальної відповідальності.**

Особи, які вчинили суспільно-небезпечне діяння у віці від 11 до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, залишаться поза увагою відповідних превентивних органів, а також виховного впливу, що призведе до відчуття у них безкарності і в подальшому до вчинення ними злочинів. Будь-яких механізмів роботи з такими дітьми натомість не пропонується.

Експерти з Національної поліції

Організація виконання зазначених вище вказаних завдань потребує внесення змін до законодавчих та нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, а саме:

до положень Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», зокрема:

- статті 1 «Органи і служби у справах дітей, спеціальні установи та заклади, які здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень» у частині чіткого розмежування функцій соціального захисту дітей та забезпечення профілактичної роботи з ними.

- статті 3 «Профілактика правопорушень серед дітей» щодо визначення як суб'єкту виконання функцій з профілактики правопорушень серед дітей органу Національної поліції України та забезпечення комунікації з цього питання з органами державної виконавчої влади та громадськістю;

- статті 5 «Уповноважені підрозділи органів Національної поліції» у частині визначення окремого спеціалізованого структурного підрозділу поліції у справах дітей, уповноваженого здійснювати захист та безпеку дітей, проведення превентивної роботи з ними, установлення їх місцезнаходження дітей в разі їх безвісного зникнення, запобігання кримінальним правопорушенням, учиненим дітьми та стосовно них, здійснення поліцейського піклування щодо дітей, забезпечення прав та виконання інших повноважень, передбачених законодавством України.

Водночас, вважаємо за доцільне доповнити положення статті 5 вказаного вище Закону окремою частиною, установивши штатну чисельність поліцейських районних, міських, районних у містах територіальних органів

поліції з урахуванням змін, внесених 19.01.2017 у статтю 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» щодо штатної чисельності працівників служб у справах дітей, а саме з розрахунку один поліцейський на дві тисячі дитячого населення, але не менше одного працівника на об'єднану територіальну громаду.

Потребує внесення змін Закон України «Про Національну поліцію» у частині доповнення положень *статті 23* «Основні повноваження поліції» повноваженнями у сфері безпеки дітей, забезпечення комплексного захисту їх прав та соціальних гарантій.

Ураховуючи вимоги Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09 серпня 2017 року № 526-р, виникла необхідність внесення змін до статті 23 щодо розмежування функцій органів Національної поліції та центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей, який структурно входить до сфери діяльності Міністерства соціальної політики України, у частині контролю за дотримання вимог законів та інших нормативно-правових актів з питань опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Уважаємо за доцільне доповнити частину першу статті 23 Закону України «Про Національну поліцію» новими підпунктами такого змісту:

у межах своєї компетенції, забезпечує реалізацію державної політики з питань захисту прав дітей, передбачених Конвенцією ООН про права дитини, а також іншими міжнародними документами, ратифікованими Україною;

уживає визначених законодавством заходів щодо протидії жорстокості та насильства стосовно дітей, виконання вимог Лансаротської конвенції, а також інших міжнародних актів, згода на яких надана Верховною Радою України;

29) уживає заходів щодо протидії втягненню дітей у злочинну діяльність, у тому числі у збройні конфлікти, наркоманію, проституцію, бродяжництво та інші правопорушення;

уживає передбачених законодавством заходів стосовно батьків, інших законних представників, які ухиляються від виконання обов'язків щодо виховання дітей та створення належних умов для їх життя і розвитку.

Водночас виникла необхідність внесення змін до положень Закону України «Про пробацію» щодо участі поліцейських, які здійснюють захист

прав дітей, у підготовці досудових доповідей та їх підтримки в судових засіданнях у порядку ст. 496 Кримінального процесуального кодексу України.

Ураховуючи позицію міжнародних і вітчизняних експертів, відомча регламентація підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, нормативне урегулювання їх діяльності, логістика (матеріальне-технічне забезпечення роботи та забезпечення одностроєм) потребує приведення до міжнародних норм і стандартів.

Так, унаслідок функціонування служби ювенальної превенції у структурі Департаменту превентивної діяльності, уповноваженого на здійснення лише превентивних заходів та забезпечення публічної безпеки, організація роботи уповноважених підрозділів по роботі з дітьми в напрямі захисту прав дітей, зокрема роботи із дітьми, які перебувають у конфлікті з законом, дітьми-жертвами та свідками злочинів, розшуку зниклих дітей, не відповідає вимогам сьогодення та потребує удосконалення.

При цьому останнім часом надзвичайні події, пов'язані з дітьми: жорстоке поводження, вбивства, злочини сексуального характеру, небезпека в Інтернет мережі набувають значного суспільного резонансу. Для протидії цим негативним явищам необхідно запроваджувати нові методики та інновації з урахуванням небезпечних тенденцій та викликів сьогодення.

Відсутність окремого спеціалізованого підрозділу по роботі з дітьми негативно впливає на стан безпеки дітей, своєчасне реагування на небезпечні тенденції в суспільстві та потребує посиленої позиції Національної поліції в питаннях особливого захисту прав та соціальних гарантій дітей в Україні.

Для ефективної координації роботи підрозділів Національної поліції по роботі з дітьми виникла нагальна необхідність внесення змін до організаційно-штатної структури Національної поліції України в частині створення та функціонування окремого самостійного спеціалізованого підрозділу по роботі з дітьми та розроблення відповідних нормативно-правових актів, що регламентують його діяльність.

Про нагальну необхідність внесення змін до організаційно-штатної структури Національної поліції України в частині функціонування окремого спеціалізованого підрозділу по роботі з дітьми та розроблення відповідних нормативно-правових актів зазначено у рішенні за результатами роботи міжвідомчої робочої групи, затвердженої наказом МВС України від 12 грудня 2017 року № 1018 та створеної у рамках реалізації багатостороннього

Меморандуму про співпрацю між МВС, Національною поліцією України, Представництвом Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) та Agriteam Canada.

Окремий напрям правоохоронної діяльності передбачає також значна кількість міжнародних документів у сфері захисту прав дітей, насамперед Конвенція ООН про права дитини, Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансеротська конвенція), Мінімальних стандартних правил ООН щодо відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), Керівні принципи ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи»), Керівні принципи політики Ради Європи щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства, Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016 – 2021) та інші.

Міжнародна практика свідчить про функціонування спеціальних підрозділів поліції, які працюють з дітьми. Зокрема у Великобританії, Сполучених Штатах Америки, Канаді, Швейцарії, Нідерландах, Естонії, Литві та інших країнах в структурі поліції існують спеціалізовані підрозділи, які займаються питаннями безпеки та захисту прав дітей, здійснюють провадження у справах щодо дітей, проводять превентивну роботу з ними.

Таким чином, ураховуючи позицію міжнародних і вітчизняних експертів, представників громадських організацій у сфері захисту прав дітей, а також міжнародні та національні правові акти, **відомча нормативно-правова регламентація діяльності Національної поліції потребує вдосконалення,**

а саме:

- внесення змін до організаційно-штатної структури Національної поліції щодо створення Управління (Департаменту) поліції у справах дітей Національної поліції України як спеціалізованого підрозділу, який відповідно до законодавства України уповноважений здійснювати захист та безпеку дітей, проведення превентивної роботи з ними, установлення їх місцезнаходження дітей в разі їх безвісного зникнення (до моменту внесення відомостей до ЄРДР), запобігання кримінальним правопорушенням, учиненим дітьми та стосовно них тощо;
- розроблення та затвердження з урахуванням положень міжнародного права у сфері ювенальної юстиції Положення про Управління поліції у справах дітей Національної поліції України та Інструкції з організації діяльності підрозділів поліції у справах дітей Національної поліції України;
- внесення змін до наказу МВС України від 07 липня 2017 року № 575 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового

розслідування з іншими органами і підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідування», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 31 липня 2017 року за № 937/30805, у частині визначення функцій ювенальних поліцейських під час досудового слідства; їх участі у опитуванні дітей, які постраждалими від насильства та/або статевих злочинів, дітей, які стали свідками або потерпілими у кримінальних провадженнях;

- внесення змін до наказу Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства внутрішніх справ України від 17 грудня 2013 року № 1095/1239 «Про затвердження форм документів про дитину, підкинуту в пологовому будинку, іншому закладі охорони здоров'я або яку відмовилися забирати батьки чи інші родичі, про підкинуту чи знайдену дитину та Інструкцій про порядок їх заповнення» з урахуванням реформування системи охорони здоров'я та положень Закону України «Про Національну поліцію».

Критично необхідно Національній поліції України:

Забезпечити функціонування окремого спеціалізованого підрозділу поліції у справах дітей Національної поліції України з урахуванням вимог міжнародного права у сфері ювенальної юстиції, відповідального за реалізацію державної політики з питань захисту прав дітей, протидії правопорушенням серед дітей та стосовно них, організації превентивної роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті та контакті з законом.

Експерти пробації

У проекті закону, який на даний час доопрацьовується пропонується наступні зміни, які стосуються діяльності органів пробації (з врахуванням концепції проекту Закону “Про юстицію щодо дітей”):

у КПК України:

Підтримуємо пропозицію щодо доповнення статтею 376-1 Винесення та проголошення обвинувального вироку у випадку призначення покарання у виді громадських робіт, якщо такий вид покарання не передбачений санкцією статті Особливої частини Кримінального кодексу.

Зазначена норма буде відповідати пунктам 1.5 та 14.3 Мінімальних стандартних правил ООН, які стосуються заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (*«Держави-члени розробляють заходи, не пов'язані з тюремним ув'язненням, в рамках своїх правових систем з метою забезпечення інших можливостей, скорочуючи тим самим застосування тюремного ув'язнення, і з*

метою раціоналізації політики в області кримінальної юстиції з урахуванням необхідності дотримання прав людини, вимог соціальної справедливості і потреб правопорушника щодо повернення до нормального життя у суспільстві. 14.3. Неспроможність застосування засобу, не пов'язаного із ув'язненням, автоматично не веде до застосування засобів, пов'язаних з ув'язненням. Перелік заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, які можуть застосовуватися до неповнолітніх відповідно до Кримінального кодексу України, є надто обмеженим. Більше того, з-поміж них лише штраф може застосовуватися до осіб віком до 16 років. Надання неповнолітнім дозволу на відбування громадських робіт у разі, якщо у них немає роботи чи якщо вони втратили роботу, розширить перелік варіантів покарань, що не пов'язані з ізоляцією від суспільства, для неповнолітніх і дозволить наблизитися до міжнародних стандартів»).

Разом з цим, у проекті пропонується можливість застосування покарання у виді громадських робіт у разі одержання згоди обвинуваченого на застосування такого покарання (у тому числі в ст.56 ККУ). Зазначена норма на нашу думку, створить колапс, враховуючи, що відсутня процедура призначення покарання у разі, якщо неповнолітній відмовиться від призначення такого виду покарання. Таким чином, вважаємо доцільним передбачити можливість призначення громадських робіт за клопотанням захисту або на розсуд суду.

Також відповідає пункту 3 підрозділу 1 розділу А глави 4 Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дитини (як правило, і дитина, і батьки або законні представники дитини повинні отримувати інформацію безпосередньо. Надання інформації батькам не повинно використовуватись в якості альтернативи надання інформації самій дитині) пропозиція щодо внесення змін до статті 489, якою пропонується **надсилати виклик неповнолітньому в загальному порядку. При цьому про виклик також повідомляються батьки або інші законні представники.** \

На даний час порядок виклику неповнолітнього передбачений через батьків.

Враховуючи пункти 11 і 12 Мінімальних стандартних правил ООН, які стосуються заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (тривалість заходів не пов'язаних з позбавленням волі не може перевищувати строк, визначений компетентним органом відповідним органом відповідно до законодавства. 11.2. Можуть бути прийняті застереження щодо передчасного

припинення заходу у разі, правопорушник добре відреагував на нього) вважаємо доцільним можливість скорочення неповнолітньому іспитового строку.

Разом з цим, окрім внесення змін до статті 537 КПК, окремого пункту «про скорочення іспитового строку неповнолітньому засудженому» слід також передбачити правові наслідки такого скорочення, логічно – «та звільнення від призначеного покарання».

Також була висловлена пропозиція щодо доповнення видів покарань в статті 51 ККУ покараннями у виді домашнього арешту та обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки (пункт 1.5 та Мінімальних стандартних правил ООН, які стосуються заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням: *Перелік заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, які можуть застосовуватися до неповнолітніх відповідно до Кримінального кодексу України, є надто обмеженим*). Обмеження дозвілля запропоновано передбачити додатковим видом покарання (ст. 52 ККУ). Але, передбачивши доповнення статті 51 ККУ видами покарання, необхідно також передбачити додаткові статті, які розкривають суть цих покарань, а також внести зміни до розділу ККУ, що стосується неповнолітніх, зокрема статті 98 ККУ. Також є незрозумілим, чим обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки відрізняється від пункту 2 частини другої статті 105 ККУ «звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру». Також необхідно передбачити санкціями яких статей можливо застосувати домашній арешт та обмеження дозвілля.

У разі, якщо виконання зазначених покарань передбачено покласти на уповноважені органи з питань пробації, потребує внесення змін до Закону «Про пробацію», а саме ст.6, 7, 10, 14, 18. Більш того, на нашу думку не можна домашній арешт прирівнювати до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. Суть покарання у виді домашнього арешту, на мою думку, полягає саме у забороні залишати житло у певний час або цілодобово. Контроль за цим повинен здійснюватися шляхом електронного моніторингу, і навіщо паралельно з цим особі ще з'являтися до органу пробації за викликом.

**Всеукраїнська
Фундація
«Захист прав дітей»**

 03150, м. Київ, вул. Предславинська,
буд. 24, оф. 2а

 +38 044 528-44-66

 aufcr.com.ua

Проект фінансується в рамках програми MATRA Міністерства Закордонних Справ Королівства Нідерландів